

Stojan Risteski

*Estreja Ovada
Mara*

*Biblioteka LEGENDE
dobitnik je Povelje »4. jul«
— najvećeg društvenog priznanja
za doprinos u gajenju tradicija
narodnooslobodilačkog rata
naroda i narodnosti Jugoslavije.*

Izdavač

NIRO »Dečje novine«
Gornji Milanovac

Za izdavača

Miroslav Petrović
generalni direktor

Recenzent

Žamila Kolonomos

Odgovorni urednik

Radmilo Lale Mandić

Uređivački odbor

Mirko Vujačić
Radmilo Lale Mandić
Ivo Matović (urednik)
Dragan Marjanović

Sa makedonskog jezika tekst rukopisa preveo

Vojislav I. Ilić

Lektor

Zora Maksimović

Korektor

Dobrila Petrović

Grafički dizajn

Rade Rančić

Tehnički urednik

Mirjana Avramović

Štampa

»Nikola Nikolić«, Kragujevac

*Štampanje u tiražu od 3.000 primeraka
završeno avgusta 1978. godine*

STOJAN RISTESKI

*Estreja Ovada
Mara*

ŽIVOTNI PUT I REVOLUCIONARNO DELO

**BIBLIOTEKA »LEGENDE« VIII KOLO
NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE**

PRILOG POŠTOVANJA

U jednoj makedonskoj narodnoj pesmi iz narodnooslobodilačkog rata je i kuplet stihova:

5

*Помнете ја,¹ брака,²
Естреја Мара,
Естреја Мара
за народ загина,³
за народ загина —
за Македонија!*

Narodni pesnik je ovekovečio Estreju Arona Ovađe — Maru, narodnog heroja iz grada Bitola (Bitolj). Rodni grad joj je podigao spomenik-bistu, a jedno dečje obdanište nazvao njenim imenom. Prilog poštovanju narodnog heroja Estreje Ovađe Mare, koja je kao kamen temeljac naše slobode položila svoju mladost, svoj život — je i ovaj rad.

Manje poznate reči i forme: 1 *Pomnete ja* — Pominjite je, sećajte se; *ja* — je, nju, ju (ali se ovaj zamenički oblik, kao udvojeni objekt rečenice ne prevodi); 2 *braka* — tu u službi vokativa: »braco!«, — znakom k obeležava se glas »č«, koji se u makedonskom jeziku izgovara meko; tako se i slovom g označava fonema »d« (među, i sl.); 3 *zagina* — poginu (prev.)

Govoreći o njoj pobuđujemo sećanja i na etničku grupu koje više nema, koja je našla smrt u fašističkom logoru Treblinka u Poljskoj, sećanja na bitoljske (i druge) Jevreje. Među malobrojnim saplemenicima u gradu pod Pelisterom koji su izbegli tu strašnu smrt bila je i Estreja Ovađa Mara. I ona je dala svoj život, ali herojski, u borbi za srećniju budućnost zajedničke otadžbine, čvrsto ubeđena da je sloboda na pragu. U liku Estreje Mare imamo izrazit primer toga kako su se kalili bratstvo i jedinstvo, sa kakvim idealom i za kakvu domovinu su se borili graditelji epopeje omeđene godinama 1941. i 1944.

JEVREJSKI DEO BITOLJA

Estreja Arona Ovađa Mara je Jevrejka.

6 Jevreji su se nastanili u Makedoniji (i po celom Balkanu) mnogo ranije nego Sloveni. Njih ima, skoro, u većini makedonskih gradova, a najviše u Solunu, Drami, Serezu, Kosturu, Beru, Bitolju, Štipu, Ohridu i Skoplju. Njihov broj će se povećati posle progona mojsijevaca iz Španije (1492) i Portugalije (1496). Novodošli Jevreji preneli su tu i bogatu kulturu i nauku sa tla Piri-nejskog poluostrva i vršili osetan uticaj na Jevreje ranije doseljene u Makedoniju i u druge oblasti današnje Jugoslavije. Uspeli su, čak, da i svoj jezik, tzv. »ladino«, nametnu kao zvanični i sefardijskim Jevrejima.

Bitoljski Jevreji pretežno su poticali, dakle, iz Španije i Portugalije. Njihovo brojno stanje, pak, u pojedinim periodima se menjalo, u zavisnosti od ekonomsko-političkih prilika u kojima se nalazio sam Bitolj i Makedonija u celini.

Jevreji su u Bitolju dostigli najveći razvoj početkom našeg stoleća. Tada ih je tu bilo 8.200. Sva društveno-politička previranja i ekonomske oscilacije u makedonskom arealu u toku prve četiri decenije našeg veka odrazile su se i u životu ovih Jevreja. Osetno osiromašenje Bitolja posle balkanskih ratova, naročito posle prvog svetskog rata, dovelo je, tako, i do njihovog naglog iseljavanja, čak i u udaljenije zemlje (Francuska, Amerika, Čile, Venecuela i dr.). Pred 1941. godinu u Bitolju je živelo oko 3.500 Jevreja.

Jevrejski deo Bitolja, na levoj strani reke Dragora, obuhvatao je mahale Lus Kurtižus, La Kaleže (sa naseljima Buenus Aures i Bustaniku, sa školom — La skulike) i La Tabana.

Na desnoj strani reke Dragora do 1942. godine živelo je svega desetak jevrejskih porodica, a i one su bile razbijene. Nisu formirale kompaktno posebno naselje, već su se nalazile u sastavu makedonskog življa. U stvari, do prvog svetskog rata, na ovoj strani reke naselje je bilo osetno veće (sa nazivom »La male«). Nešto kasnije ono je razbijeno. Veći deo porodica prešao je na levu stranu Dragora. Jevrejskih kuća bilo je, razume se, i u drugim delovima grada, ali, uglavnom, usamljenih.

U jevrejskom delu Bitolja, kod sadašnjeg Doma zdravlja, nalazilo se naselje La Kurtižus. Imalo je oblik polukruga sa ulazom-kapijom. Tu je živelo oko sto porodica. Svako domaćinstvo (stari, roditelji i deca) koristilo je samo po jednu sobu. U stanove se ulazilo sa ulice, preko nekoliko stepenika. Ispod njih je bio podrum, korišten za čuvanje zimnice, ali i kao štala i ko-

Narodni heroj Estreja Ovađa Mara

košarnik. Usred naselja nalazio se zajednički bunar, a nešto dalje i zajednički klozet.

Naselje je u svoje vreme podignuto radi veće sigurnosti od napada pljačkaša, tzv. kačaka. U međuratnom periodu tu su, pak, živeli najsiromašniji Jevreji. Od druge polovine prošlog veka do prvog svetskog rata naselje se proširilo i na desnu stranu reke Dragor, oko današnjih hotela »Solun« i »Makedonija«, kod pošte (gde je bila i jevrejska škola), pa se prostiralo sve do drvenog mosta, zvanog »Most kod Manuša«.

Kada je Bitolj doživeo svoj ekonomski polet, broj Jevreja se povećao novim doseljenicima, saplemenicima iz raznih drugih gradova i centara. Tad je došlo i do formiranja trećeg jevrejskog naselja u Bitolju. Ono se protezalo od Mas-pazara (od Ulice doktora Kajsa i Dalmatinske), odnosno od Piper-ana na severoistok do Bumba-male, tj. do Tabanâ.

8 Bitoljski Jevreji su imali dve škole: »La skulika« u Karađorđevoj ulici i »Tabana«. Od 1895. do 1916. u Bitolju je radila i jedna škola sa nastavom na francuskom jeziku. Nekoliko porodica bavilo se i predškolskim vaspitanjem. U stvari čuvali su veći broj dece dok su roditelji bili na poslu, zabavljajući ih zajedničkim dečjim igrama. U jednoj školi radio je i omladinski klub »Il ken«. Učenici Jevreji koji su pohađali gimnaziju školovali su se, već, u istoj ustanovi, zajedno sa ostalim đacima iz Bitolja i okolnih mesta.

U gradu je bilo više sinagoga: najstarija — Il kal Aragon i Il kal di lavra, Il kal di lus portugežis, Il kal Ozerdalim, Il kal Salamon Levi. U okviru gradskih grobalja postojale su i dve kapele za jevrejske obrede.

ORGANIZOVANA SAMOPOMOĆ

Bitoljska jevrejska zajednica bila je najsiromašnija u odnosu na sve ostale jevrejske zajednice u Jugoslaviji. Otud su iz njene sredine poticali skoro svi nosači, a i najamni radnici za teže fizičke poslove. Malo je Jevreja bilo u Bitolju koji su bili bogati ili imali obezbeđenu sigurniju egzistenciju.

Iako najsiromašniji, oni su, pak, bili vanredno solidarni; imali su besprekorno organizovanu

opštinu i živelj aktivnim društveno-političkim i kulturno-zabavnim životom.

Nijedan Jevrejin ni od koga nije podvrgavan podsmehu ili podcenjivan zbog siromaštva, ili neuglednog posla koji vrši.

U dane verskih praznika, kao što su Pesah, Jevrejska nova godina i drugi, od priloga bogatijih Jevreja siromašnim su deljeni pokloni u hrani, odelu, obući i drugom. Dodeljivana je i novčana pomoć. Nju su obezbeđivali i Jevreji srednjeg imovnog stanja.

Jevrejska opština je sa svoje strane, iz svojih fondova, siromašne učenike snabdevala udžbenicima, kupovala im je po jedno odelo godišnje i obezbeđivala za njih svakodnevno doručak i ručak.

Sredstva za pomoć opština je prikupljala iz raznih izvora: od priloga humanitarnih organizacija, poklona građana, dobrovoljnog danku »peča«, umetničkih priredbi i posebno organizovanih akcija. Redovnu pomoć je dobijala i od ekonomski bogatijih jevrejskih opština u Jugoslaviji. U tome su učestvovala i same sinagoge. Sredstva su, potom, sticana i od sopstvenih nepokretnih dobara: kuća i dućana. Do 1943. godine Opština je imala 40 svojih objekata, a ubirala kiriju od 173 zgrade.

9

Bitoljska jevrejska omladina bila je obuhvaćena uglavnom u dve omladinske organizacije: »Šomer acair« (»Mladi čuvar«) i »Tehelet lavani« (»Plavobeli«). Obe su imale napredne programe, a na njihovom čelu stajali su članovi KPJ i SKOJ-a. U »Šomer acair-u« isticali su se Pepo Kamhi, Sarina Peco, Beruh Lijao, Šami Moric, Beno Ruso, Avram Sadikario, Sarfati Isak, Roza Kamhi, Salamon Sadikario, Viko Mose, Kalderon Jakov, Adela Faradži, Stela Kamhi, David Kalderon, Albert Ruso, Dario Aruesti i drugi. Osnovni zadatak ovih organizacija bio je razvijanje kolektivističkog duha i sprovođenje raznovidne obrazovne i kulturno-zabavne aktivnosti. Tu su se takođe prikupljali dobrovoljni prilozi za zajedničke posete bioskopskim i pozorišnim predstavama, za kolektivna letovanja i slično, dakle — bez obzira na imovno stanje članova.

»Šomer acair« je obuhvatao oko 400 članova iz kruga školske omladine. U zavisnosti od uzrasta članova, ova se organizacija delila na tri podgrupe: »Beneamidbar« (za učenike osnovnih škola), »Cofim« (za srednjoškolce) i »Bogrim« (za

učenike završnih razreda i radnike starije od 18 godina). Članovi stariji od 17—18 godina slati su na stručno usavršavanje u okviru nekoliko zanimanja.

Organizacija »Šomer acair« raspolagala je najbogatijom bibliotekom u Bitolju. Nju je koristio širok krug omladinaca — Jevreja napredne orijentacije. Društvo »Šomer acair« bilo je povezano i sa ostalom naprednom srednjoškolskom i radničkom omladinom grada.

Nešto mlađa omladinska organizacija »Tehelet lavani« (osnovana 1933) imala je oko 300 članova, pretežno radnika, zanatlija, kalfa, prodavaca, čistača i sl. Njena formacija je bila slična formaciji društva »Šomer acair«. Na čelu su joj bili napredni radnici, kasniji članovi SKOJ-a i KPJ: Nisim Alba, Marsel Demajo, Viktor Mešulam Bustrik, Mordo Nahmijas-Lazo, Simo Kalderon, i dr.

10 Bitoljski Jevreji su osnovali i žensku humanitarnu organizaciju »Vico«. Ona se starala oko pružanja pomoći siromašnim devojkama, njihovog školovanja i zapošljavanja. Sredstva je obezbeđivala preko prodajnih izložbi ručnih radova, lutrija, čajanki i drugih formi. Kako saopštava Žamila Kolonomos, 1934. godine na čelu »Vice« stajala je Žuli Batino Aseo, koja je, pod uticajem svog brata Rafaela Batina, zastupala ideje o emancipaciji žene-Jevrejke. U toku 1936-te ona je među Jevrejima sprovodila akciju prikupljanja pomoći za španske borce.

ARONOVA PORODICA

U jevrejskoj mahali, u Asad-begovoj ulici, broj 22, živio je Aron Ovađa sa svojom porodicom, u iznajmljenoj sobi. Kuća (sa prizemljem i spratom) imala je još pet soba i još toliko porodica-stanara. Aron, bez ikakvog imetka, radio je sve i svašta: bio krpač obuće, nadničar, čistač, nosač... Nije mogao hlebom da nahrani svoje, a kamoli da ih oblači.

Žena Aronova poticala je iz porodice Ergas. Zvala se Sara. I njeni roditelji su bili siromašni.

Združilo se dvoje siromašnih. Druköije tad nije ni moglo. Aron i Sara bili su, međutim, duševno bogati. Pošteni. Voljeni kao ljudi. Cela mahala ih je znala po dobroti. Kome oni nisu pri-

tekli u pomoć kada je bilo potrebno — onim što su mogli i onoliko koliko su mogli! U punoj bračnoj slozi, dostojanstveno su podnosili životne tegobe.

— Kako će se živeti ovako?! Danas sam bio na železničkoj stanici. Sačekao sam putnički, pa brzi voz. Našao sam se i na pijaci. Ništa. Vikao sam: »Nosać! Šta treba da se nosi? Evo nosać!«. Vikao sam punim glasom. Niko ni da se obrne. Gospoda se voze fijakerom. Drugi, pak, bedni, vuku sami svoje terete, sasvim utonuli u svoje brige.

— Nek zdravlja bude, Arone, zdravlja! Nek si nam ti zdrav i živ... Ako danas nema posla, biće sutra. Kad budemo imali, ješćemo; kad ne budemo imali..., Bog će brinuti o nama. Bog je velik, izbaviće nas jednom iz nemaštine! — hrabritila je Sara svog Arona, a njoj samoj kidalo se srce kad god bi bacila pogled na decu u ritama i sasvim gladnu.

Kako se povećavala porodica, borba za opstanak je postajala sve teža. Sve veći broj ustiju očekivalo je hleba. Kako saopštava Aronov sušed Avram Sadikario, u kući je bilo petoro dece: tri sina i dve kćeri. Teško je s njima, ali Aron nije mogao bez njih. Ni Sara. Dolazio bi uveče skrhan što tog dana nije zaradio ništa, ali bi mu žagor: »Tata! Mama, ide tata!« lećio dušu. Zaboravljao je ono što se tog dana dogodilo i svakog jutra polazio na posao u nadi da će te večeri doneti nešto za svoje »vrapčiče«.

— Samo još malo, dok ojačaju sinovi, Saro... Oni će mi pomagati. Muško je izdržljivije, jače, pa i pristoji mu svaki posao. Tad će nam biti lakše. Zarađivaće nešto i oni... — često je Aron glasno razmišljao o budućnosti...

Aron je mnogo voleo i svoje kćeri. Prva kći je rođena 25. decembra 1922. godine.

— Saro, srećno! Kći! Evo ko će ti sutra pomagati u poslu. Odmeniće te. Saro, dobili smo kćer... Ispunila nam se želja. Nek nam živi. I ti bila živa i zdrava! — govorio je Aron porodilji.

Sara, osećajući njegovu radost, bila je tad još srećnija.

Tih poslednjih dana decembra 1922. godine zima je bila stegla. Pelister je pokazivao svoje zube. U Bitolju su zime mnogo hladne, ali se ovakva ne pamti poslednjih desetak godina. Izu-

zetna. Eto, tada se u ovom gradu rodio narodni heroj — Jevrejka.

Prve nedelje posle Sarinog porođaja u kući je priređeno slavlje. Takav je jevrejski običaj u vezi sa ženskom decom. Novorođenče je dobilo ime Estreja. Zaista, sva Aronova porodica se obradovala: braća sestricom, a roditelji prvim ženskim detetom.

— Brate Arone — nazdravlja kum — nek je časno ime koje smo dali! Nek je ovo devojče zdravo i dugovečno! Sreća da je prati u životu... Obraz da nam osvetla!...

— Amin, kume... Od tvojih usta u božje uši!...

U hladne dane decembra 1922. godine u porodici Ovađa bilo je razdragano i toplo. Tad se rodila Estreja.

LJUBIMICA PORODICE

12 Mala Estreja rasla je pod okriljem ljubavi i brige roditelja i braće. Danju, kada je Aron negde kao nosač ili sluga čekao na posao a Sara u nekoj kući prala, ribala i li čistila, pored male Estreje je bio bratić. Tako je u porodicama sa više dece a zaposlonim roditeljima: starije čuva mlađe, zdravo — bolesno. Po čitav dan zovu: »Tata!«... »Mama!«, a njih nema tu. Oni čuvaju tuđu decu ili negde u gradu traže posao.

I Estreja je svoje roditelje mogla videti tek uveče, kada bi došli premoreni od posla ili skrhanu tugom od tuđih uvreda i nepravdi. Ponekad devojčica po nekoliko dana nije mogla da vidi svoje roditelje jer su se oni vraćali kasno, a ona bi, umorna od čekanja, zaspala. Ujutro su odlazili na posao veoma rano... Kad je malo podrasla, Estreja je počela i da oseća tegobe života. Tako mala, a sad već mora da brine o mlađoj sestri — da je povija, hrani, čuva...

— Mamina odmena! Estreja kao matorka radi, Arone! — govorila bi Sara.

— Žao mi je, Saro! Estreja ne može da čuva ni samu sebe, a čuva drugog. Eh, sirotinjo prokleta! — uzdahnio bi Aron, a potom bi toplo zagrlio, ljubio, milovao svoje voljeno dete.

— Estrejče! Estrejče — tatino jagnješće! Kći tatina!

A ona je bila srećna što su roditelji zadovoljni njom, njenim poslom. Rasla je, topila se u oćevom zagrljaju, Njena ljubav i radost utkivale su se u ono: »Tata, tatica moj!« ili: »Mama, mamica slatka!«

— Ni manje devojćice, ni vrednije u ovoj mahali, — govorili bi susedi.

Zaista, Estreja je bila mnogo vredna, pametna i poslušna. Ona nije nikad zaplakala zbog gladi, nikad nije rekla: »Haljinica mi je iscepana. Neću da je obućem«. Skoro uvek je išla bosaa. Nije imala šta da obuće. Samo o praznicima nosila je tuđe, pozajmljene cipelice, ili neke stare koje bi dobila mati tamo gde je radila.

Vreme za polazak u školu Estreja je čekala sa radošću i nestrpljenjem. Pitala je braću čas o jednoj, čas o drugoj pojedinosti. Oni su joj objašnjavali i obećavali pomoć, jer je ona bila njihova ljubimica, ali bi je ponekad i izgrdili zbog brojnih pitanja i potpitanja kojima ih je opterećivala.

Prvi školski dan — septembra 1929. Estreja je ustala mnogo ranije nego inaće. Bila je uzbuđena, radosna. Prvi školski dan! Jedva je dočekala svanuće, čas polaska u školu »Tabana« kod riblje pijace.

Estreje je pošla u školu sama. Nije mogao niko da je odvede. Roditelji su morali sasvim rano da pođu na posao. Samo su je pozdravili: »Estrejice, srećno! A, pazi da nas ne osramotiš!«

Uveće je dugo čekala roditelje i braću, da se s posla vrata. Kad su stigli — dugo im je pričala o učiteljici, koja ih je prihvatila, pozdravila, postrojila u red kao »vojnike«, pa uvela u učionicu. Govorila im o čistoći, urednosti, ućenju... Pričala im sa oduševljenjem o školskoj zgradi, lepoj učionici, slikama u njoj, o drugim učenicima, školskom zvonu...

13

ARONOVA SMRT

Svaki školski dan — nova radost za Estreju.

Sara i Aron nemaju vremena da radost podeli s njom. Pritisla ih je sirotinja, briga o hlebu. A i zdravlje Aronovo je popuštalo. Kako ne bi popustilo! Polunago telo, polugladno, danima stoji izloženo nevremenu — zimj ili u kasnu je-

sen i rano proleće... Na pijaci ili na železničkoj stanici Aron čeka i traži posao.

Pao je Aron i u postelju. Nekoliko puta je dolazio lekar koga je poslao fond za pomoć bolesnim »Ozer dalim«, no stvar nije išla na bolje.

Cim bi došla iz škole, Estreja je bila pored svog bolesnog oca. Namešta mu jastuk, donosi vodu. Upali peć tek toliko da vatra tinja. Ogrevava ima sasvim malo.

— Estrejice... Ako umrem, da slušaš majku... (hteo je da doda »kao dosad«, ali su mu suze navrele na oči i nije mogao da završi rečenicu).

— Ne, tata! Ti ćeš ozdraviti! Moraš ozdraviti! Mama se moli za tebe u sinagogi. I svi mi...

Izmenila se Estreja. U školi je bila potištena. Živahna učenica je sad postala ćutljiva, povučena. Čekala je sa nestrpljenjem kraj časova da bi što pre bila kod kuće, pored svog oca. Mala, ali je stalno razmišljala: »Šta ćemo raditi bez tate? Jao, jao, ako...« Tu se unutrašnji monolog završavao. Nije smela da misao, slutnju razvije do kraja, kao da će pomoći da ne dođe ono najstrašnije.

14 Kraj prvog polugođa. Doneće Estreja prve ocene. Ali otac nije doživeo da ih vidi. Upokojio se dok je ona bila u školi. Kad je u sobici čula plač, upala je među skupljene rođake, susede i prijatelje. Gleda ga. Lice mu je okrenuto prema vratima. Kao da je čekao nju da dođe iz škole, da je vidi poslednji put... Ali, smrt je pobedila želju roditelja.

Kad su ljudi iz »Havra keduša« (Sveto društvo) došli da izvrše verske obrede, Estreja je kukala i ćupala kose. Tek tada je shvatila tragediju, tegobe koje joj predstoje kao siročetu. Članove Svetog društva Sara je služila, prema običaju, rakijom i pečenim jajima... I njima naviru suze pred sudbinom ove porodice. I njihov očiju su okrenute maloj Estreji.

Sveto društvo nije uzelo novaca od Sare za Aronov pogreb. Još jedna jevrejska solidarnost.

RAZMIŠLJANJE O ŽIVOTU

Sedam dana Estreja nije otišla u školu, nije izišla iz kuće. Ne zbog običaja, već se razbolela od tuge za ocem.

Školski dani su potom za Estreju postajali teži. Ona više nije bila među najživahnijim, najveselijim devojkama i dečacima. Uvek — izdvojena u nekom delu školskog dvorišta, ili sedi u klupi, a misli joj lutaju nekud.

Doručak i ručak Estreja je dobijala iz fonda »Matanot laevjonim« u Dalmatinskoj ulici, 55. Odelo i obuća na njoj bili su iz fonda »Malbiš arumim«. Od ovog fonda je dobijala i udžbenike kao i drugi školski pribor. Na neki način, bila je »obezbeđena«, kao i ostali siromašni učenici iz jevrejske opštine. Reklo bi se da ima uslova da se živi skromno i zadovoljno, ali... Stan joj je bio pust, život bez oca teži.

Posle Aronove smrti brigu o porodici preuzeo je najstariji Estrejin brat. On je bio krpáč obuće. Teško su se mogla obezbediti sredstva za život... Ubrzo i on je osnovao svoju porodicu i odvojio se. Živeli su u istoj iznajmljenoj kući. Briga je prešla na drugog brata — Davida. On je bio bez određenog zanata, i radio je razne poslove. Vremenom se upoznao sa naprednim idejama. Bio je član i organizacije »Tehelet lavani«, a za vreme rata postao je skojevac i član kandidatske grupe. Tako je uticao i na Estreju.

Kako je Estreja prelazila iz razreda u razred, tuga za ocem se uvećavala. Ona je postajala svesnija o teškom položaju u kom se nalazi njena porodica.

Aron je imao braću u Bitolju, a jednog i u Izraelu, koji se zvao Zak. I oni su bili mnogo siromašni. Nisu bili u stanju da pomognu.

Najveći teret imala je da podnosi majka Estrejina. Sa dve svoje ruke morala je da obezbeđuje osnovne potrebe doma. Iako iscrpena, radila je po tuđim kućama. Najčešće je ispomagala kod bogatog Jevrejina Avrama Aruesti, čija je kuća bila naspram njenog stana. Tu je prala, ribala, čistila... Radila je sve, samo da bi uveče donela parče hleba i nešto jela za decu i obezbedila sumicu novca kojim će platiti kiriju... Najčešće bi, pak, zaradila sasvim malo. Samo za jednu staru, iscepanu haljinicu i par takvih cipelica nekad je morala da radi i naporne poslove... Otud, pomoć iz fonda »Bikur holim«, kad bi pristigla, izazivala je i radost i bol.

— Bože, pogledaj na siročice! Smiluj im se!
— molila se Sara i u domu i u sinagogi.

A život je postajao sve teži, sve nepodnošljiviji. Redovnog posla nije bilo.

— Eh, od kolveke do groba — rob! Crna naša sudba — uzdisala je. Misao je bila teška kao magla pelagonijska. Estreja je to osećala. Bol majčin je bol zbog života i budućnosti dece.

Već kao učenica III i IV razreda, kad bi se vratila iz škole, nije ostajala u stanu i tu čekala majku. Ostavljala je školsku torbicu i hitala u kuće gde je ona radila da bi joj pomogla...

Posmatrala ju je nagnutu nad koritom pred gomilom veša, prostirki, potom kako se, oženjena, podiže da ih rasprostre, uz težak napor. Videla ju je toliko puta na kolenima, kako riba patose i stepenice. Zaticala ju je ispetu na stolove i merdevine da bi oprala prozore ili opajala tavanice. I uvek zabrinutu. Sara je nastojala da je deca ne zapaze u brizi i suzama, ali u tome nije uvek uspevala.

Jednom je, tako, Sara prala kod Avrama Aruesti. U dvorištu kod korita gomila veša i ćilimova. Izgledala je kao kepec koji se bori sa džinom. Sve to mora da prođe kroz njene slabake, žilave ruke — da ga ispere i prostre za sušenje. Tu od domaćih nije bilo nikog. I na ulici tek ako neko prođe. Decembar je skupio sve ljude oko toplih peći. Samo se Sara bori sa hladnoćom i gomilom stvari za pranje. Pere i tuguje... Estreja ju je zapazila na izvesnoj daljini. Zastala je za tren da bi se odmorila od trčanja... Srce je zbolelo... Poletela je k njoj: »Mama, mama-a-a!«. Sara nije uspela da sakrije nemir i obriše suze.

— Mama, što plačeš? — uzbuđeno upita Estreja.

— Ništa, ništa, čedo! Od sapuna i pare zasuzile su oči — smiruje je.

— Zašto se, mama, mi mučimo, a neki imaju sve? — pitala je Estreja i dalje, u stvari razmišljala o životu.

— I to ćeš saznati, čedo, samo kasnije. Sad si još mala — tešila ju je mati.

Istina, Estreja je bila mala, ali je uočavala ponešto od socijalnih nepravdi u eksploatatorskom društvu: jedni su bogati, imaju sve, uživaju, a drugi, u većini, su sirotinja, rade, muče se za najoskudniji život... Zato, majčino objašnjenje ju nije uspokojilo. Ono ju je još više potreslo.

Estreja noćima nije mogla odmah da zaspi. Pokrivena krpom, u ležaju na podu, razmišljala je... O uzrocima prerane smrti njenog

oca... O majci, pralji i sluškinji... O praznoj sobici gde se stanuje u bedi... Mati i deca, pre spavanja, a posle umivanja, mole se Savaotu. Redovno idu u sinagogu, ali — sve uzalud... Zaspala bi, pa bi se probudila zapazivši jastuk natopljen suzama.

— Opet, Estreja, nisi spavala! Nemoj, čedo, ne čini to. Biće bolje, bićemo srećniji. Budite vi, samo, živi i zdravi! — korila ju je i tešila mati.

— Mama, kako da se podnosi ovaj život?...

U teškim uslovima Estreja je pohađala osnovnu školu, ali je četvrti razred ipak završila sa vrlo dobrim uspehom. Učiteljica je o njoj govorila uvek pohvalno, a učenici su je voleli.

I Estreja je postala švalja.

Nije prešla u gimnaziju, kao ni njena braća, jer za dalje školovanje nije bilo materijalnih mogućnosti.

Estreja je, intimno, želela da pohađa gimnaziju. O tome je govorila nekim svojim drugaricama. Poslednjih dana školske 1932/33. godine postala je ćutljiva. Prividno — tiha, a unutrašnje bučna, glasna kao žubor Dragora.

— Estreja, hoćemo u gimnaziju? Ajde, da opet budemo zajedno — govorila joj je druga-rica.

— Želela bih, ali... Kod kuće, znaš... — isprekidano joj je odgovarala Estreja, sa tugom što su to poslednji đачki dani za nju.

Svoju želju Estreja nije mogla da iskaže kod kuće. To nisu učinila ni njena braća. Odakle novac za školovanje, otkud sredstva za život? Živelo se od danas do sutra... Ako bi se ručalo — nije se večeralo. Ako bi se večeralo — nije se ručalo.

— Da je bar Estreja nešto izučila... Eh, kad bih mogla da je spasem pranja i služenja po tuđim kućama. Bar ona... — i u svojim razmišljanjima Sara je ređala sve teškoće i nevolje od kojih je htela da spase svoju kćer, ali je istina bila surova.

Sudbinu Sare produžila je i Estreja...

U bogataškim kućama Estreja je prala sudove, a bila gladna. Prala je, ribala, čistila dvorišta. Bila je obučena u tanku i iscepanu haljinu, a nosila iscepane cipele i čarape...

Estreja i njena mati radile su skoro danoćno, ali, ipak, da nije bilo pomoći iz fonda

»Peča«, praznike bi provodili oskudno i tužno. I bez ogrova.

Nada o boljem Estreju je sve sigurnije napuštala.

U kućama gde je radila posmatrala je svoje vršnjakinje — site, odmorne... One idu u školu ili spremaju svadbene darove u toplim sobama. Za njih, potom, pletu i vezu Estreja, njena majka ili druge devojke i žene, one siromašne... Same ne bodu prste i ne naprežu oči.

— Zašto je ovako?! Neki, i ne radeći mnogo, imaju sve... Zašto jedni uživaju, a ostali se muče?

To »zašto« bez prestanka je mučilo Estreju, a niotkud odgovora nema.

Raste Estreja. Već se naziru crte prave devojke. Srednjeg rasta, crnomanjasta, kestenjavih očiju, širokih veđa. Kosa — začesljana sa razdeljkom na sredini i uhvaćena u dve duge i debele pletenice, koje obično nosi napred.

Pitanje »zašto neki uživaju, a drugi se muče?« ona je potom nametala kao temu razgovora među drugaricama iz Asad-begove ulice. U njenom »zašto« u stvari nema samo pitanja, traženja odgovora već i osude, revolta. Samo, ko zna protiv koga. Još je nedorasla da bi objasnila tu zagonetku koju znaju odrasli.

18

Objašnjenja njene majke da odnose u društvu (ko će kako živeti) određuje Bog, za Estreju su postajala sve sumnjivija. Naročito posle svakog povratka sa korzoa. Na Širokom sokaku, glavnoj bitoljskoj ulici i glavnom šetalištu, teče reka ljudi. Pretežno — mladih. Iz svih redova: radnici, službenici, zanatlije, studenti, beskućnici, prosjaci, bogataši... Neki hodaju uzdignute glave, nasmejani, srećni, u društvu devojke ili mladića, sa visine gledaju na sirotinju... Drugi, u većini, su bleđa lica, zabrinuti, slabo odeveni. Više razgovaraju o hlebu nego o ljubavi.

Sa bitoljskog korzoa Estreja se uvek vraćala razočarana. Zato je vremenom izlazila sve ređe.

Svaka šetnja Širok-sokakom bila je još jedno bolno uočavanje nejednakosti među ljudima. Ali i simpatije prema sapatnicima postajale su tu veće. Njih je više, bez broja...

— Pazi! Kudgod pogledaš — sirotinja... Mama kaže da su ljudi reka. Ako je tako, reka siromaha jednog dana srušiće branu koja je za-

ustavlja... Sećam se. Učiteljica je govorila da voda negde mora izbiti, poteći svojim koritom. Poteći će i ova reka...

Ovako je razmišljala Estreja dok je šetala korzom sa svojom drugaricom. Razmišljala je i kad je bila sama, kad bi legla da spava. Dalo se videti da ju je životna briga ophrvala i da je muči.

I u odnosu na svoju majku, pri zajedničkom radu, izmenila se. Umesto ranijeg češćeg postavljanja raznih pitanja, sad — ćutnje. Pere i diže oprani veš, istresa tepihe, briše stepenišne staze, a na licu se smenjuju boje, na čelu se pojavljuju bore, na usnama grčevi...

— O čemu to razmišljaš, kćeri? Što si zabrinuta? — često ju je pitala mati.

— Ništa, mama...

— Nije to ništa, kćeri! Znam, samo nemoj! Ne primaj k srcu. Ostavi, ne diraj u božje stvari...

— Zar je Bog odredio da se ovako mučimo, mama?

— Sudbina, kćeri, sudbina...

Sara je prešla rukom preko glave kao da je time htela da kaže: »Ne znam, kćeri, ali ovo, zaista, nije život« i produžila je da radi. Estreja je držala njen tempo rada, ali je započeti dijalog produžavala u sebi.

— Jadna mati! U sve verujemo, a niko na nas ne gleda. Tata je umro od nemaštine, zime, mučenja za nas. Nismo imali novac za bolnicu... Svi iz kuće lutamo gradom tražeći posao... U sirotinjskoj kući nije se čula svadbena pesma...

O čemu sve nije razmišljala Estreja dok je služila u bogatim kućama. I kad je bila kod kuće i pri susretu sa drugaricama nametalo joj se pitanje: »Zašto jedni uživaju, a drugi se muče?«

U JEVREJSKIM ORGANIZACIJAMA

Kako je rasla i sazrevala, Estreja je sve manje razgovarala sa svojom majkom o temi »Zašto neki uživaju, a drugi se muče«. Znala je da i njoj to teško pada, da to i nju muči, ali nema se kud. Jedino sa svojim bratom Davidom mogla je o tome dugo da raspravlja.

— Davide, kakav je ovo život? Samo patnje i beda. Šta je ovo?

Estreja je kao matorka razgovarala s bratom i o kućnim problemima i o onome što je zapazala kod svojih sunarodnika — siromašnih Bitoljaca. David nije očekivao tako ozbiljan odnos Estrejin prema društvenoj stvarnosti, takvu radoznalost za životne probleme. Nije mogao da joj na sva pitanja odgovori i da je u sve uputi.

— Znaš, sele, vidim te već zrelu... Doći ćeš i ti, sa mnom, u »Kenot«. Tamo se raspravlja o svim životnim pitanjima. Stariji i poznati ljudi tamo drže predavanja. Naučićeš, Estreja, mnoge stvari — predlagao joj je i savetovao ju je David.

Za Estreju David je bio autoritet. Njegovo realno rasuđivanje o životu pitanja je postavljalo na širi plan. Kod kuće on nikad nije govorio samo o njihovom teškom životu, već i o položaju ostalih ljudi u tom društvu, koji je sličan njihovom. Estreja je zato jedva i dočekala da pođe na prvi radni sastanak u Kenotu. Bila je iznenađena izlaganjem predavača i interesovanjem prisutnih pralja, čistača, zanatlija, uopšte — radničke jevrejske omladine.

20 Estreja je potom postala redovni član društva Šomer acair.

Obe ove omladinske organizacije, a i druge jevrejske političko-kulturne i humane zajednice, bile su zabrinute i aktivirane zbog širenja fašizma i nacionalsocijalizma, naročito posle dolaska Adolfa Hitlera na položaj kancelara Nemačke.

Među prvim rigoroznim merama koje je preduzeo Hitler bilo je stvaranje koncentracionih logora za uništenje Jevreja i svih progresivnih ljudi. Osnovni cilj nemačkog nacizma postao je razvijanje verske i rasne mržnje prema Jevrejima, te širenje ideološke netrpeljivosti i isključivosti u odnosu na radnički pokret i komunizam. Tako je došao do izražaja i bezobzirni šovinizam.

Dolazak Hitlera na vlast označio je početak kraja za Jevreje.

Zabrinutost bitoljskih Jevreja i Jevreja u ostalim centrima Jugoslavije posebno je rasla zbog orijentacije tadašnje jugoslovenske državne politike prema politici fašističke Italije i nacionalsocijalističke Nemačke. Vlada Milana Stojadinovića i kneza Pavla počela je potom i da

srpovodi fašizaciju zemlje. Formirane su, tako, fašističke omladinske organizacije. Godine 1937. sklopljen je pakt sa fašističkom Bugarskom i ekonomsko-politički ugovor sa Italijom. Jugoslavija je bila potom preplavljena nemačkim vojnim agentima i špijunima pod imenom, u vidu »turista«. Oni su uspostavljali tajne veze sa domaćim izrodima.

Evropa je postala nesiguran kontinent za Jevreje. Zato su mnogi od njih, posle 1935, počeli da se iseljavaju iz Jugoslavije u druge zemlje, pretežno u prekookeanske.

O svim ovim događajima Estreja je opširnije saznavala preko organizacije Šomer acair i Tehelat lavani. Tu je obavještena i o poslednjim poduhvatima KPJ — objedinjavanje svih Jugoslovena, bez razlike na veru, narodnost, za borbu protiv fašizacije zemlje, protiv fašizma u svetu.

Ona je još bila premlada da bi dublje shvatala suštinu svih događaja koji su se dešavali od 1933. do 1938. godine u Jugoslaviji i svetu. Jedna stvar, ipak, postajala joj je takođe sasvim

Uspomena iz uočiratnih dana u Bitolju

jasna: položaj Jevreja postaće, prema razvoju situacije, neiskazano gori od položaja u kome se nalaze.

Na jednom zajedničkom sastanku jevrejske omladine u Kenotu 1934. o razvoju situacije u svetu govorio je Rafael Batino (Mišo Cvetković). U svom opširnom predavanju istakao je da nastaje teško, presudno vreme ne samo za Jevreje nego i za sve dobre ljude na svetu. Fašizam je protiv radnika, komunista, Jevreja, Cigana... Hitler je izjavio da će Sloveni biti đubrivo za nemačke njive. Po njemu — samo su Nemci čista rasa i oni treba da vladaju svetom. Znači, sprema se opšta čistka, uništavanje. Na ovu opasnost ukazao je i VII kongres Kominterne 1935-te i zato je odlučio da se stvorij jedinstven antifašistički front radnika i progresivnih snaga sveta.

Estreja je prvi put, od Rafaela Batina, čula tako lepo, zanimljivo i potresno kazivanje o opasnosti od fašizma. I, zaista, Batino je najbolje znao o situaciji u svetu. Bio je proteran iz Meksika zbog komunističke delatnosti, video mnogo sveta i bio u toku svih događaja. Jevrej — povratnik brzo je stekao simpatije kako Jevreja tako i Makedonaca. Estreji su se posebno urezale u svesti njegove reči: »Na svetu ima samo ljudi i neljudi. Treba da ustanemo svi kao jedan protiv neljudi, fašista, svi — bez razlike na veru i nacionalnost. To je dužnost poštenog sveta.«

Interesantnijih predavanja i diskusija o svim aktuelnim problemima bilo je u društvu »Somer acair«, pošto su, uglavnom, njegovi članovi bili obrazovaniji.

Estreja je redovno učestvovala u zajedničkim posetama bioskopu i izletima u okolini Bitolja. I preko te forme povezivanja postajala je sve bliža svoj jevrejskoj omladini, stičući nova iskustva i saznanja o životu. Ponekad majka bi u vezi s tim učinila pokoju primedbu, ali ju je David pravdao:

— Ako, mama, ako. Neka ide. Tamo se govori o poboljšanju života, o srećnoj budućnosti siromašnih... Saznaće o tome ko je kriv za naš težak život i o spasavanju od nesreće koja se kroji nama Jevrejima...

— Ne znam, sine, ali da će biti sreće za sirotinju, u to ne verujem. Sirotinja i bogu je teška. A ono što kažeš o nama Jevrejima, zna se:

svako se obračunava sa njima — odgovarala je Sara na osnovu onoga što je sama znala iz ži-vota.

— Mama, nemoj me sprečavati, nemoj mi braniti da idem u »Somer acair«. Želim, mama, da tamo idem... — molila je Estreja.

— Dobro, kćeri, samo pamet u glavu. O-braz da nam ne ocrniš.

Obdan, Estreja je radila u stanovima boga-tijih porodica, a uveče je bila sa članovima obeju organizacija. Učestvovala je i u kulturno-zabav-nom životu. U dva-tri umetnička programa bi-la je i izvođač. U toku jedne priredbe umešala se i vlast. Program se izvodio u klubu mladih Jevreja, koji je radio u prostorijama osnovne škole. Došli su agenti i žandarmi da provere sa-držaj programa. Vlast je već raspolagala poda-cima da u rukovodstvu društva »Šomer acair« ima članova KPJ i SKOJ-a.

— Gospodo, priredba se održava da bi se prikupljenim sredstvima pomoglo lečenje neko-liko mladih ljudi. Bolesni su, a nemaju roditel-je... Nemaju novac za lekare i lekove. Zato ku-pujemo ulaznice. Nemamo veze ni s kim... Ta, kakva politika... samo s ciljem pružanja pomo-ći bolesnima — objašnjavali su organizatori.

Kad je izgledalo da su se organizatori i žan-darmi sporazumeli i da će se nastaviti izvođenje programa, jedan omladinac, sa daljine, iz pravca bine, viknu uz sav glas: »Živela Republika! Do-le fašizam! Braćo i sestre, triput ura za španske borce!« Odjeknu »ura« iz svih grla, a žandarmi sa podignutim pendrecima jurnuše prema nje-mu. Nastao je opšti metež, iz koga su žandarmi izišli i raskrvavljeni.

Ovo beše prvo revolucionarno krštenje za Estreju, početak njenog revolucionarnog delova-nja. Videla je kako treba da postupaju ugnjeteni, samo ne jedino sa »žandarmčićima« već i sa nji-hovim naredbodavcima, vlastodržcima. Posle ov-og slučaja rad u društvu »Šomer acair« je po-stao teži, ali i dragoceniji.

ESTREJA IDE U BEOGRAD

Estreja se isticala u organizaciji »Šomer aca-ir«, u krugu aktivnijih siromašnih devojaka. To potvrđuje i Žuli Batino, predsednik ženskog hu-

manitarnog društva u Bitolju koje se zvalo »Vico«. Ona je najviše doprinela borbi za emancipaciju žena-Jevrejki u ovom gradu. Organizovala je kurseve za opismenjavanje, krojenje, šivenje... U mnogim prilikama je ukazivala na neophodnost ravnopravnosti muža i žene u porodici, muškarca i žene u društvu. Svemu tome davala je i političku, komunističku boju.

Od posebne važnosti je angažovanje »Vica« za sticanje kvalifikacije mladih Jevrejki u raznim zanimanjima. Mnoge siromašne devojke školovale su se i zaposlile zauzimanjem ovog humanitarnog društva. Svake godine ono je slalo po dve-tri devojke na rad i sticanje kvalifikacije u Beograd. Tako, 1938. godine izbor je pao na tri Jevrejke po imenu: Estreja Ovađa, Estreja Levi i Solči Kasorla.

U vezi sa odlaskom Estreje Ovađe u Beograd sa Sarom je lično razgovarala Žuli Batino.

— Saro, mučiš se bez muža... Teško vezuješ kraj s krajem. Pate i deca. Estreja je već odrasla. Ima šesnaest godina... Naše društvo je odlučilo da je pošalje na posao u Beograd. Tamo će učiti i zanat: šivenje, pletenje. Treba da nauči nešto u životu zbog svoje budućnosti...

24

Žuli Batino je govorila, a Sara suze lila. Ne znaš zašto: da li su je reči Žulijine razncžile i vratile joj crnu prošlost kao na filmskoj traci, ili od pažnje prema njoj, izraženoj izborom Estreje za obrazovanje u Beogradu.

— Ne plači, Sara. Niko ne traži plač, već hleb. Estreja mora u sigurniji život. Jednog dana ćeš blagosiljati — kad se uda i kad njena deca budu vesela, zadovoljna.

— Daleko je, Žuli, Beograd... Druga sredina... Jezik...

— Ne, Sara. I tamo će o njoj voditi brigu naši ljudi. Sad će biti teško i tebi i njoj, ali kad se vrati sa zanatom u ruci, bićete srećne. Zanat je zlatan...

— Mama, — umeša se David — poslušaj Žuliju. Ona nam želi dobro. I meni je žao, ali Estreja ide da bi imala oči u rukama... Ne ispušta se zalogaj iz ustiju...

— Dobro, Žuli, dobro sine Davide, ali prokleta majka. Svaki prst boli. Ništa nije lako, a majci je najteže... Ona sagara da bi njeno čedo svetlelo. Neka Bog dâ da u svetlosti bude!

Odluku su saopštili Estreji.

Taj avgustovski dan 1938. godine bio je radostan Estrejin dan. Ono što je izgubila prekidanjem školovanja sad će delimično nadoknaditi. Ići će u Beograd, u veliki grad, među nove ljude. To ju je radovalo, ali i zabrinjavalo. Bilo joj je žao majke, sestrice i braće. Mora se rastati s njima. Njima će nedostajati samo ona, a njoj — svi oni.

— Mora, mora biti žrtve... Pomučiću se, ali ću steći zanat. Od toga će nam svima u kući biti bolje. Mama se neće više mučiti po tuđim stanovima, u stare dane. Ova prilika se ne sme ispasti. Nema šta — idem! — odlučno je zaključila Estreja u sebi.

Približavalo se vreme odlaska. Sa Estrejom su stalno imenjakinja Estreja Levi i Solči Kasorla. Još tu, u Bitolju, one su se zbližile, postale kao sestre. Dogovarale su se o putu, razgovarale o Beogradu...

Na železničkoj stanici u Bitolju, jednog septembarskog dana 1938. godine, Estreja je držala u ruci samo manju torbu... Unutra: jednu haljinicu, nešto veša, čarape i malo hrane.

Istu sliku pružaju i njene dve drugarice.

Žuli je trima mladim Bitoljčankama dala poslednja uputstva. Poželela im je srećan put, uspeh u radu i učenju, pa da se vrate sa zanatom i drugim znanjem, čime će koristiti i svom rodnom gradu.

— Estreja, kćeri, čuvaj se... Bićeš sama... Čuj... — steže srce, grize Sara usne, a reči joj se zadržavaju u grlu.

— Sekice, da nam se javiš čim se središ. Piši nam, sele, češće — obraćali su joj se braća i sestrice.

Lokomotiva pišti i voz lagano kreće. Estreja je na prozoru vagona. Pored nje su i njene dve drugarice. Rukama mašu — otpozdravljaju i oporaštaju se sa svojim najbližim i rodnim gradom. Podignute ruke ljudi na bitolskoj željezničkoj stanici mašu u pravcu voza da požele srećan put do cilja. Na obe strane suze i ridanje.

NOVI STANOVNIK DORĆOLA

Estreju i njene dve drugarice u Beogradu su prihvatile jevrejske organizacije. Živele su u jednoj tavanskoj sobi sa kuhinjicom u jevrej-

skom delu Dorćola. U fabrici »Jelka« učile su šivenje i pletenje. Bile su zauzete po ceo dan. Pre podne su radile, a po podne išle na nastavu. Ili obrnuto. Jedino su nedeljom bile slobodne. Tad su mogle da nešto zakrpe, operu, srede...

U novoj sredini početak je bio težak. Došle su tu kao na bolje, a opet sve mizerno: življenje u tavanskoj sobi, slaba ishrana, odeća... Bez svoga i poznatog, sve strano i hladno. Jedina novina — učenje.

— Stidim se da vam kažem, ali mi dođe da pešice krenem za Bitolj! — kaže jedna od ove tri devojke.

— U Bitolju smo bar bile sa svojimima. Sve teškoće kao da su bile lakše među svojimima! — dodaje druga.

— Zaista, nigde nije bolje nego kod kuće. I tu i tamo — mizeran život, ali je u krugu rođenih najbolje. Kuće-kolibe, ali za nas — palate...

— Nemoj Estreja, nemoj. Suze nam nadolaze od tvog ispovedanja kao u pesmi ili tužbali! — govore joj obe, skoro u isti glas.

— Ne samo da mi suze nadolaze već mi i srce plače! — kaže Estreja. — Znate li šta me sprečavalo da vam ja prva ne kažem da nemam ni apetita ni sna od bola zbog doma i Bitolja? Zanat! Moramo podneti sve. Makoliko nam bilo teže nego kod kuće, nema vraćanja. Bez zanata se kući živa ne vraćam.

26

Tri mlade Jevrejke u tavanskoj sobi razgovarale su jednog decembarskog dana o teškoćama kojima su izložene u novoj sredini, tj. o vraćanju — nevraćanju iz Beograda. Na kraju — sve su se složile — bez svedočanstva nema povratka u Bitolj. Sve tri obuhvatila je trenutna kriza, ali razmena misli dovela ih je do saznanja da bez muke nema nauke, da posle teškog dolazi lako i da se drvo savija dok je mlado.

— Uči dok si mlad, da ne bi žalio kad ostariš, govorila je učiteljica — dodala je Estreja.

Sve tri su uvidele: ako se vrate, celog života će biti sluškinje, a sa zanatom imaće bar najnužnije za sebe i svoje.

Tri Bitoljčanke, u težim trenucima, dobijale su moralnu podršku od (sadašnjeg generala JNA) Bena Rusoa. Onda je on u Beogradu služio vojni rok. Njegovi, iz porodice, javili su mu u jednom pismu da se njegova rođaka Estreja Levi, sa još dve Jevrejke, nalazi na učenju zana-

ta u Beogradu. Zamolili su ga da je poseti čim dobije »izlaz« u grad. Prvi izlazak Beno je iskoristio za to. Našao je sve tri u tavanskoj sobi na Dorćolu, zabrinute. Počeo je šalom, smehom — da bi ih oslobodio. Sve tri je poznavao: Estreja Levi mu je rođaka, Estreja Ovađa ga zna iz društva »Šomer acair«, a Salči Kasorla iz viđenja u jevrejskoj mahali. Kad se čovek nađe u tuđoj sredini, tek tada ume da ceni svoje. Sazna li da mu je neko sunarodnik, zemljak — oseća ga bliskim, iako ga prvi put vidi. A Bena sve tri znaju iz Bitolja.

Sam Beno je mogao da shvati položaj i osećanja čoveka u nepoznatoj sredini, jer je to i lično iskusio. Učio je zanat u Novom Sadu i Podravskoj Slatini. Sad je u Beogradu, u vojsci. Zato ih je lako »pročitao« i vedro rekao:

— O, radujem se što je došla moja rođaka, moje Bitoljčanke, a one natmurene kao Pelister nad Bitoljem. Razmišljate o povratku, jel'te?

— Otkud znaš, ko ti je rekao, Beno? — pskočila je prva njegova rođaka Levi.

— Znam, znam, i ja sam išao tim putem. U Novom Sadu sam živeo u internatu sa mnogo mladih Jevreja iz ostalih centara Jugoslavije. Neki od njih su se teško osećali u novoj sredini, pred teškoćama i pobjegli su, vratili se svojim kućama. Ali, znajte, ko god se vratio — pogrešio je. Nije postao ništa. Evo sa nekim od njih sam u vojsci. Kad god se sretnemo, oni uzdišu i kuku dan kada su napustili učenje i zanat: »Beno, kakvu glupost napravih...!«

Ko zna da li je Beno Ruso u vojsci zaista sreo nekog od onih drugova koji su pobjegli iz internata i zanata, ili je to samo izmislio, ali, što je važno, on je došao kao poručen i njegov stav je imao presudnu ulogu. Kad je Beno saznao šta je njegova dalja rođaka, Estreja Ovađa, rekla dvema drugim, kliknuo je:

— Bravo, Estreja! U Bitolj samo sa zanatskim svedočanstvom! Jeste razumele?

Ne samo što ih je ohrabrio nego im je Beno Ruso savetovao da budu aktivne u beogradskim jevrejskim organizacijama.

Za sve vreme služenja vojnog roka Beno je posećivao ove tri Bitoljčanke.

— Izlazio sam nekad u grad i u toku sedmice, u radne dane, ali njih nisam mogao da nađem. Po ceo dan su bile angažovane učenjem i

radom. Mogao sam ih videti samo u nedelju. Izvodio sam ih, sve tri, u šetnju po Beogradu — seća se Beno Ruso.

Estreja se nikad nije pokolebala. Bila je odlučna — bez svedočanstva ne! Benova razlaganja za nju su značila potvrdu sopstvenog stava kao pravilnog.

Od septembra 1938. do aprila 1941. godine Estreja je živela i radila sa građanima Dorćola kojih već odavna nema među živim Beograđanima.*

UMESTO ZANATA — BORBA

Estreja je ostala u Beogradu čvrsto odlučna da završi zanat. Ali nastali su teški dani za Jugoslovene, posebno za Jevreje, sa sve većim i otvorenijim opredeljenjem bivše jugoslovenske vlade za politiku fašističkih zemalja. Još 27. jula 1937. godine doneti su antijevrejski zakonski propisi. U njima se predviđalo proterivanje novodošlih Jevreja iz Jugoslavije i to: onih koji su prešli u zemlju posle 1. januara 1935 — u roku od tri meseca, onih čiji boravak u Kraljevini ne dostiže deset godina — u roku od šest meseci, a onih koji tu žive duže ali nemaju jugoslovensko državljanstvo — u roku od godinu dana. Antijskopska kampanja počela se voditi i preko štampe. Najpre je počeo »Balkan«, a potom i druge novine.

28

Ove mere bivše jugoslovenske vlade bile su uvod u jevrejsku tragediju.

Dotične mere upravo tako je i prokomentarisao predsednik ministarskog saveta i ministar unutrašnjih poslova Dragiša Cvetković jevrejskoj delegaciji koju je primio 29. II 1939, ukazujući da »su stvari o Jevrejima uzele nepoželjan tok«.

Vlada Cvetković — Maček 1940. godine donela je propise pod imenom »Koroščevi zakoni«, kojima su i formalno ograničena građanska prava Jevreja u Jugoslaviji.

Godinu dana posle Estrejinog dolaska u Beograd počeo je drugi svetski rat. Fašističko

* Do 1981. godine treba da se izgradi moderno, veliko naselje Dorćol u Beogradu. Već je pokrenuta inicijativa i za podizanje spomenika u toj gradskoj zoni. Povest o Estreji Ovadi — Mari je skroman prilog spomeniku Jevreja — žrtava lašzma i u Dorćolu i ukazivanje da negde na njemu treba da se nađe ime i ovog narodnog heroja.

oružje isprobano u Španiji, Austriji i Čehoslovačkoj bilo je sad upereno na Poljsku. Fašistička osovina Berlin-Rim učvršćena je priključenjem Japana. Tako je 27. IX 1940. g. sklopljen Trojni pakt Rim-Berlin-Tokio. On je podelio svet na interesne sfere i vojne akcije: Nemačka u Evropi i Africi, Italija u Sredozemnom basenu i delu Afrike, a Japan — u velikom azijskom prostoru.

I pored velike brige jevrejske humanitarne organizacije Beograda za Estreju i druge, u ovakvim prilikama nije se moglo ništa učiniti za poboljšanje materijalnog stanja, pa je ona u slobodnim časovima morala da radi i kao kućna pomoćnica. Njena drugarica Solči Kasorla bila je u boljem položaju. Ona je radila u studentskoj menzi. Ono što bi katkad Solči donela iz menze za večeru delila je sa Estrejom.

U Beograd je Estreja došla da uči zanat šivenja i pletenja, a vreme joj nametnulo još jedno zanimanje — antifašističku borbu. Brzo se uključila u rad sindikalnog i omladinskog pokreta. Od triju Bitoljčanki, kako kažu Beno Ruso i Avram Sadikario, najaktivnija je bila Estreja Ovađa.*

Estreja je bila aktivna u radu sindikalnog i omladinskog pokreta. Bila je aktivni učesnik u svim važnijim beogradskim događajima do pada Jugoslavije 1941. Živela je život stanovnika Dorćola i život pokrenutih radničko-studentskih i revolucionarnih masa Beograda.

29

SUSRET SA MOŠOM PIJADE

Estreja je aktivna omladinka i član sindikalne podružnice u fabrici »Jelka«. U Beogradu se našla u presudnim trenucima za čovečanstvo. Na sastancima, na ilegalnim kursovima — sve samo predavanja sa aktuelnom temom — »Borba protiv fašizma — dug progresivnog sveta«.

Ono što bi čula na sastancima uveče je pričala svojim drugaricama u tavanskoj sobi. To je radila da bi ih više aktivirala. I sama je od njih,

* Isto se konstatuje u *Zborniku narodnih heroja Jugoslavije*, u radu *Dvoje naših narodnih heroja* (Jevrejski almanah. Beograd, 1954) i u drugim kraćim beleškama o Estreji — Mari (u publikacijama »11. mart — 1943—1958«, Bitola, 1958. »Narodni heroji od Makedonija«, Skopje, 1973. i dr.).

pak, saznavala o nizu drugih interesantnih pojava. Naročito je Solči Kesorla za Estreju bila u središtu pažnje. Preko nje se obavestavala o diskusijama i akcijama studenata. Sa zanosom je Solči pričala kako budući inženjeri, lekari, pravnici... u razgovoru imaju istu temu — fašizam.

Jedne aprilske večeri 1939. Solči dvema Estrejama reče:

— Znae šta? Iz zatvora je pušten neki komunist, posle 14 godina robijašenja. Ta vest je danas studente neobično obradovala.

— Ova vlast, Salči, mnoge je oterala u zatvore. Da li si saznala kako se on zove? — sa velikim interesovanjem je upitala Estreja.

— Ne, samo sam čula da je Jevrejtin, naš čovek. Drugo ništa ne znam.

Vest koju je primila od Solči sasvim je okupila pažnju Estreje:

— Jevrejtin... Studenti se raduju... Mora biti neka značajna ličnost...

Sutradan otišla je u fabriku sa željom da sazna nešto više o oslobođenom zatvoreniku. Prišla joj žena koja je bila u radnom predsedništvu poslednjeg sindikalnog sastanka. Njoj je saopštila o vesti koja je uzbudila i obradovala studente, pa je upita da li ona zna nešto više o tom čoveku.

— Estreja, kad s posla odemo kući. Sad da se rastanemo što pre! — tiho joj je rekla, jer im se približavao vođa smene.

Tog dana Estreja nije mislila o poslu. U stvari nije osećala umor od rada. Razmišljala je samo o razgovoru sa ženom iz radnog predsedništva. Sa nestrpljenjem je očekivala znak prestanka rada prve smene.

Razgovor sa ženom je trajao dugo.

— Solči, Estreja, čovek koji je oslobođen posle dugogodišnjeg ležanja u zatvoru zove se Moša Pijade. On, sigurno, zna naš kraj. Dve godine je službovao kao profesor u Ohridu. Predavao je crtanje. U Beogradu je izdavao novine u kojima je pisao samo o stanju siromašnih, o borbi protiv eksploatatorske vlasti. Štampao je list i letke i to rasturao, pa je osuđen na 12 godina zatvora. Ali, kažu, i tamo je govorio otvoreno da se vlast mora smeniti, pa su mu rok robijanja povećali za još dve godine. Samo, pazite, da niste ni pisnule o njemu! — saopštavala je i upozoravala Estreja dve devojke iz Bitolja.

Estreja pažljivo prati diskusije na omladinskim i sindikalnim sastancima. Prosto, guta ono što sluša. Svi zaposleni u »Jelki« brzo su joj postali bliski, prionuli uz srce. U sudbini beogradskog kvarta Dorćol Estreja je gledala sudbinu jevrejskog dela Bitolja. Na Jovanovoj pijaci puno Jevreja — sitnih trgovaca i prodavaca starog. Ista slika bitoljskih Jevreja u novoj pozi. Život ostalih delova Beograda — život njenog Bitolja.

— Zaista, na svetu ima samo bogatih i siromašnih, samo ljudi i neljudi... Dobro je to rekao Rafael Batino! — govori sama u sebi Estreja.

Žena koja joj je saopštila o Moši, jednog novembarskog dana 1939, rekla joj je:

— Estreja, posle radnog vremena sačekaj me pred izlazom fabrike!

— Što da je čekam? Svakako nešto važnije da mi saopšti. Možda je nešto o Moši! — pogađala je Estreja i sa radošću je očekivala drugi susret.

Svi zaposleni u »Jelki« posle radnog vremena žure. Neki kući, a neki sami, ili po dvoje-troje, na tajni sastanak. Među njima je i Estreja sa ženom pod ruku, koja joj usput šapatom objašnjava:

— Idemo na tajni sastanak... Govoriće Moša...

Žena joj je još govorila, no Estreja je bila zbunjena. Ona će slušati Mošu, Zaista čast. Pred njom će biti revolucionar o kome sa ponosom i poštovanjem govore svi napredni Beograđani. Ophrvana tim mislima i uzbuđena, ona nije ni zapazila kako se našla u većoj prostoriji škole na Dorćolu.

Sastanak je počeo. U stvari, to je bio ilegalni marksistički kurs za komuniste, skojevce i druge napredne Dorćolce. Estreja ga je shvatila kao sastanak, jer o drugim oblicima rada još nije znala. Sekretar partijske organizacije »Jelke« najavio je temu: »Svet danas« i saopštio da je predavač drug Moša Pijade.

Estreja je uvo i oko. Ona guta sve: i reči, i pokrete Mošine. A on — smireno, opširno, argumentovano govori o događajima drugog svet-skog rata, o planovima »Osovine«, o nenarodnom režimu tadašnje Jugoslavije. Sa ponosom je govorio o onima koji još čame po zatvorima zbog

istine, zbog borbe za bolju budućnost. Naročito je isticao potrebu solidaranja sa antifašističkim snagama. Kao aforizme, kao refrene pesama ponavljala je u sebi reči i rečenice Mošinog izlaganja: »U ovom ratu ima samo fašista i anti-fašista... Svaki narod posle pobeđe nad fašizmom sam će odlučivati o svojoj budućnosti... Mi, Jevreji, ma gde bili, prvi smo na udaru fašizma. Zato nema drugog izlaza: rame uz rame sa ostalim Jugoslovenima u borbu protiv domaćeg i tuđeg fašizma... Nova Jugoslavija biće mati svih onih koji žive u njoj...« Iskre biju iz očiju, plamen gori u Mošinim ustima, a Estreja raste od radosti, od zanosa.

Od susreta sa Mošom Estreja je postala slušalac ilegalnog marksističkog kružoka na Dorćolu. Otad je postala odlučnija u delovanju među mladima u fabrici »Jelka« i stanovnicima Dorćola. Onda je Estreja sistematično počela da uči i praktično da primenjuje marksizam. Susret sa Mošom za Estreju je bio početak novog života.

PROTIV TROJNOG PAKTA

32 U drugoj polovini januara 1941. godine Estreja je postala član SKOJ-a.

Estreja je postala skojevka kad je opasnost od agresije fašističke osovine bivala sve očevdnija. Nemačka je bila okupirala Mađarsku, Rumuniju i Bugarsku i našla se na jugoslovenskim granicama. Pred kraj 1940. godine Hitler je počeo sa pripremama za napad na Grčku, koji je predviđen za proleće 1941. Imao je i gotov plan za likvidiranje Jugoslavije kao države. Predvideo je ostvarenje tog projekta posle napada na SSSR i Grčku. Tad će Jugoslavija biti zrela kruška. Pašće sama. Biće okupirana bez krvi.

U stvari, sama vlada tadašnje Jugoslavije sve više se nalazila na strani »Osovine«. Početkom januara 1941. godine organizovala je koncentracione logore za komuniste i druge antifašiste. Istovremeno, sa osnivanjem koncentracionih logora, ministar vojske je naredio formiranje tzv. »radnih bataljona«, kojima su se imali mobilisati antifašisti, a za onemogućavanje njihove borbe protiv izdajstva. Knez-namesnik Pavle je u februaru 1941. godine vršio konsultovanje sa Hitlerom za priključenje Jugoslavije fašističkoj osovini.

KPJ je nastojala da spreči priključivanje zemlje Trojnom paktu, i pred sam taj čin obratila se narodu proglasom u kome se, između ostalog, isticalo: »Današnja vlada sprema izdaju. Za koji dan treba da se potpiše Trojni pakt, koji znači sigurnu i sramotnu smrt našoj državi... Prvi put u našoj istoriji treba pred tiranima da kleknemo, da na kolenima potonemo u beščašće i ropstvo...»

Nećemo ni Trojni pakt, ni instruktore, ni turiste, ni privredne stručnjake, ni čišćenje neprijatelja Osovine. Hoćemo vladu nacionalne sluge i odbrane. Sve za čast i slobodu! Čast i slobodu ni za šta«.

Vlada Cvetković-Maček je 25. marta 1941. u Beču potpisala protokol o priključenju Jugoslavije Trojnom paktu. To je bio sraman akt kapituliranja i predavanja zemlje »Osovini«. Ali ne samo to: protokolom je predviđena obaveza da se sva živa i materijalna sredstva stave u službu Hitlerovih osvajačkih planova.

Potpisivanje Pakta bilo je ocenjeno od CK KPJ kao izdajstvo. Još iste večeri izbile su demonstracije u Beogradu i u drugim delovima Jugoslavije. Sav Dorćol je bio na nogama. Demonstrirao je... Znali su njegovi žitelji šta to znači za njih. Još pre dve godine, 8. II 1939, jedan od ideologa nacionalsocijalizma, Alfred Rozenberg, je izjavio: »Za nacionalsocijalizam postoji samo jedan vid razrešavanja jevrejskog pitanja: da i poslednji Jevrejin napusti teritoriju nemačkog Rajha«. Dve godine kasnije, 28. III 1941, isti će proširiti teritoriju nedostupnu za življenje Jevreja: »Za Evropu jevrejsko pitanje biće likvidirano tek onda kad i poslednji Jevrejin napusti evropske predele«.

Tri dana su trajale demonstracije u Beogradu i u celoj Jugoslaviji. Tri dana Estreja sa drugim Dorćolcima, sa svim Beograđanima bila je na nogama. Tri dana u opšte ne!, u poklike: »Bolje rat nego pakt!«, »Bolje grob nego rob!« slivao se i Estrejin glas.

Narodni revolt dostigao je kulminaciju uoči 27. marta. Raskinut je sramni pakt. Dana 27. marta izvršen je prevrat i obrazovana nova vlada na čelu sa generalom Dušanom Simovićem. Demonstranti su tražili odbranu zemlje, slobodu, ravnopravnost sviju koji žive u Jugoslaviji, savez sa SSSR... I nova vlada nije poslušala narodni glas, nije iskoristila opštu narodnu bor-

beni volju za odbranu zemlje od agresora. Ona 28. III 1941. godine zabranjuje narodne manifestacije i »u zvaničnom saopštenju se ogradila od raspoloženja i zahteva naroda«.

CK KPJ uporno je nastojao da se preduzmu mere za odbranu zemlje. Tako je 30. III 1941. izdao proglas u kome je vladi predložio program zadataka.

Vlada i Generalštab nisu, pak, učinili ništa. Hitler je posle događaja od 27. marta odlučio da što pre napadne Jugoslaviju. Taj zadatak je odredio II i XI armiji naredbom pod šifrom »Poduhvat« — 25« 30. III 1941.

Cela Jugoslavija je bila u vrenju i uzbuđenju. Tok događaja se lako nazirao: zemlja će biti okupirana, za sve Jugoslovane nastaće mukotrpnici dani, a za Jevreje — pakleni. Dorćol i jevrejski delovi drugih jugoslovenskih gradova bili su odlučni da dele sudbinu sa svojom vekovnom braćom. Zato su se Jevreji koji su bili došli u Beograd iz drugih krajeva zemlje počeli odmah vraćati u svoja rodna mesta.

Nekoliko dana posle martovskih događaja bitoljski studenti i radnici napuštali su Beograd i bili na putu za grad pod Pelisterom. Estreja je došla u Bitolj zajedno sa Solči Kasorla početkom aprila. Njihova drugarica Estreja Levi otputovala je za Izrael, gde i sada živi.

34

SLUGA GORI OD GOSPODARA

Dolazak Estrejin u Bitolj bio je radost za celu porodicu. Otkad su počele demonstracije 25. marta Sara je telom bila kod kuće, a pameću u Beogradu, kod Estreje. Sad je majčino srce puno. U patnji bar su njeni »pilići« pored nje.

Povratak Estrejin bio je poseban doživljaj za brata Davida. Estreja i David razgovarali su i inače o svemu.

— Sele, šta je sve ovo? Kako ti izgleda? Šta će biti? Šta su vam pričali u Beogradu? — obasipa on svoju sestru pitanjima. Ona dolazi sa izvora događaja, kontaktirala je sa vidnijim ličnostima.

Estreja govori opširno, objašnjava sve što se dešavalo u Beogradu, o kontaktiranju sa drugim Jugoslovenima, o zauzimanju Partije za bratstvo i jedinstvo, za odbranu zemlje. Objašnjava

Estreje (druga s leva) sa grupom bitoljskih skojevaca

ona koliko zna i ume, koliko je čula, razumela i saznala i zaključuje:

— Brate Davidc, stvari ne stoje dobro, kre-nule su na zlo. CK SKOJ-a i CK KPJ već od ranije u Beogradu i u celoj Jugoslaviji ukazivali su na opasnosti od fašizma. Uputili su i zahtev vladi za odbranu zemlje, ali ništa. I u ovoj situaciji nenarodna vlast želi da izvuče koristi, da sačuva pozicije. Zato je potpisala Trojni pakt. Znaš, odasvud smo okruženi. Teško će biti za celu Jugoslaviju, a za nas se zna da će biti najgora. Samo, znaj, jedan jedini je izlaz — svi kao jedan protiv fašizma. U tome je spas. Slobodna zemlja... Narodna vlast će biti opšta, zajednička, pravedna majka sve svoje dece...

Govori li — govori Estreja. I David se ushićuje, raduje se, ponosi što se njegova sestra toliko idejno uzdigla. Estreja, pak, sve to što objašnjava bratu Davidu izlaže i u društvima »Sommer acair« i »Tehelat lavani«, pa i u skojevskoj organizaciji, budući da se odmah povezala, uključila u njihov rad.

Estrejin dolazak i pristizanje drugih radnika, učenika i studenata iz Beograda u Bitolj unelo je osveženja, živosti, pokreta u rad SKOJ-a i Partije. Stečene su jasnije predstave o politici KPJ u prestojećim događajima. Bitolj je dobio iskusnije borce protiv fašizma, jer su svi oni već učestvovali u sudarima sa žandarmerijom, u martovskim demonstracijama.

Ukazivanje na skorbu okupaciju brzo se ostvarilo.

U Hitlerovom planu za napad na Jugoslaviju bilo je dogovoreno i učešće Italije i Mađarske, stići da već okupirana Rumunija i Bugarska štite nemačku pozadinu od eventualnog napada Sovjetskog Saveza. Bilo je predviđeno i eventualno angažovanje bugarskih snaga u okupiranju dela Jugoslavije. Koncentričnim napadom Hitler je težio brzom likvidiranju Jugoslavije, pri čemu bi Vardarska Makedonija bila odsečena i pretvorena u bazu za udar na Grčku.

Bez objavljivanja rata, iznenada, 6. IV 1941, Nemačka je napala Jugoslaviju. Okupacija je počela bombardovanjem Beograda uz učešće 484 nemačka bombardera i 250 lovaca, a sadejstvom italijanske avijacije bili su bombardovani i drugi jugoslovenski gradovi, među kojima i Skoplje. Ostale angažovane fašističke jedinice napadale su sa raznih drugih strana. U napadu

na Jugoslaviju učestvovalo je ukupno 52 divizije (24 nemačke, 23 italijanske i 5 mađarskih), a 5 je bilo u rezervi.

Estrejin rodni grad zauzela je motorizovana SS-divizija »Adolf Hitler«, 9. IV 1941. sa tridesetak žrtava, jer su neki rodoljubi davali otpor na ulicama pored Dragora, a i sa minareta Isak-džamije. Iz stroja je bilo izbačeno 5—6 nemačkih tenkova i jedan avion koji je prethodno vršio izviđanje. Borba je počela rano ujutro 9. aprila, a Bitolj je potpuno zauzet oko 13 časova istog dana.

Jugoslavija je zauzeta munjevitom brzinom. Kralj i vlada, sa ponetim zlatom, prebegli su u inostranstvo 15. aprila. Dva dana potom, 17. aprila, u štabu II nemačke armije u Beogradu, opunomoćenici vrhovne komande potpisali su bezuslovnu kapitulaciju, koja je stupila na snagu u 12 časova idućeg dana. Tim sporazumom predviđeno je da se jugoslovenski vojnici i oficiri odvedu u zarobljeništvo, a sva vojna, industrijska, saobraćajna i druga sredstva i dokumentacija predađu Nemačkoj u ispravnom stanju.

Okupirana Jugoslavija je podeljena na nemačko i italijansko područje, stim što su neke osvojene teritorije ustupljene satelitima Mađarskoj i Bugarskoj.

Deo Vardarske i Jegejske Makedonije (kao i deo Srbije) Nemačka je dala Bugarskoj, a drugi deo Vardarske Makedonije (sa gradovima Struga, Debar, Kičevo, Gostivar i Tetovo, više prespanskih sela i kostursku zonu) okupirala je Italija.

Bitolj i njegova okolina okupirani su od bugarske fašističke vojske 22. aprila. Okupaciju su Bugari prikazivali kao »oslobođenje« Makedonije. Kakvi su oslobodioci oni Bitoljci su znali i odmah videli iz ološa koji su im dovukli u grad: 400 policijskih agenata, šezdesetak uniformisanih policajaca i policijskih načelnika, motorizovane policijske jedinice, jednog eskadrona, uglavnom, za noćno patroliranje, pa svojih ljudi za predsednike opština, za prosvetnu aktivnost i druge vanprivredne sektore.

Reokupacija većeg dela Makedonije od fašističke Bugarske izazvala je veliku zabrinutost, revolt i mržnju prema nezvanim gostima. Zna Makedonija kakvo »dobro« joj je učinila Bugarska i u prošlosti. Bugarski marševi u Makedoniji su pogrebna pesma, zov za borbu protiv »oslobodi-

laca«. Tako su bugarske okupatore, kao i ranije, primili i Jevreji iz Makedonije. No s obzirom na antijevrejsku akciju Hitlera, neki Jevreji su poverovali da će prisustvo Bugara biti bolje za njih nego prisustvo Nemaca, mislili su da bar fizički neće biti likvidirani.

U Asad-begovoj ulici Estreja je uporno nastojala da prikaže istinski lik bugarskih okupatora:

— Ništa nije bolje. Ovi su nemačke sluge. Uvek je sluga gori nego gospodar. Čim su fašisti, neka im se seme satre. Da su bolji, oni bi ostali u samoj Bugarskoj. Koga tu traže? Ne znaju čija je ovo zemlja... Igraće kako im budu svirali Nemci. Teško će biti za sve nas! — objašnjavala je Estreja.

JEDINSTVENI PROTIV FAŠIZMA

U Bitolju, kao i u Skoplju i Štipu, prvi na udaru nemačkog i bugarskog okupatora bili su Jevreji. Još prva tri dana okupacije Nemci su opljačkali bogatije jevrejske dućane. Iz stanova su uzimali sve što su hteli. Na nekim radnjama pojavili su se natpisi: »Jevrejima, Vlasima i psima zabranjen ulaz«.

38

Bugarsko fašističko zakonodavstvo Jevreje je proglasilo tuđim državljanima. Zakonom o zaštiti države iz 1941. godine bilo im je zabranjeno vršenje niza delatnosti. Jevreji sopstvenici ranijih dobara morali su tu svoju imovinu da otuđe i novac primljen od njih da unesu u bugarske kreditne banke. U čl. 26. ovog Zakona se kaže: »U roku od mesec dana sva lica jevrejskog porekla koja u državi imaju neku imovinu, dužna su da prijave sva svoja dobra, pokretna i nepokretna, bugarskoj narodnoj banci«. Morali su Jevreji da podnose »deklaracije«, a onima koji to nisu učinili u roku od tri meseca imanje je oduzimano. U stvari, Bugari su tražili i najmanji povod da Jevrejima konfiskuju imovinu.

Jevreji su pljačkani i na osnovu Zakona o jednoročnom danku. Ovim zakonom bilo je predviđeno da Jevreji ustupe državi jednu petinu svoje imovine. »Svaki Jevrejin morao je ponovo da podnosi prijavu o svojoj celokupnoj imovini: pokretnoj i nepokretnoj, u potraživanju, u novcu, u dragocenostima, pokućstvu i sl. Specijalna ko-

misija je proveravala tačnost prijava i procenjivala imovinu. Samo neki mali neprijavljeni predmet mogao je biti uzrok za konfiskaciju celokupne imovine, ili za hapšenje. Pošto je država uzimala 'jednokratni danak' od 20%, komisije su uvek procenjivale jevrejsku imovinu da bi se uzeo što veći danak. Onome koji nije imao da plati imanje je odmah prodavano na licitaciji«, kaže A. Matkoski.

Pljačkanje Jevreja je vršeno i preko vojnog danka. Jevreji nisu smeli da služe u bugarskoj vojsci, no oni su to skupo plaćali u vidu danka. Bugarski fašisti su uzimali, zapravo, Jevreje u vojsku, ali samo u radne jedinice. Zakon o zaštiti naojije predviđao je mnoge forme i načine za pljačkanje Jevreja i oduzimanje njihovih građanskih prava. Jedan za drugim donose se razni antijevrejski zakoni. Novopokrenuti fašistički list »Celokupna Bugarska« u Skoplju redovno je donosio antijevrejske napise.

Pravo žalbe Jevreja nije postojalo za okupatore. Već 1941. bile su zabranjene afirmisane bitoljske jevrejske organizacije »Somer acair«, »Tehelet lavani« i »Vico«. List »Celokupna Bugarska« je 17. IV 1941. objavio naredbu ministra unutrašnjih dela Petra Gabrockog kojom se Jevrejima zabranjuje da saopštavaju vesti, da pokreću politička i društvena pitanja, da se kreću ulicama, da posećuju društvena i javna mesta od 21 do 6 časova.

Oživele su propagandne izmišljotine protiv Jevreja, samo da bi se razvila verska i nacionalna netrpeljivost prema njima. Međutim, Bitoljci, Makedonci uopšte, znali su da su im Jevreji braća po stradanju, poštenju i čovečnosti. Partija je na vreme sagledala sredstva kojima će se služiti okupatori, pa je borba protiv fašizma bila i borba za bratstvo i jedinstvo jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Mesni komitet KPJ Bitolja, rukovođen legendarnim Stivom Naumovom, imao je sasvim pravičan stav prema jevrejskom pitanju. Nastojao je, pored ostalog, da se Jevreji što masovnije uključe u NOB, borio se za ujedinjenje svih anti-fašističkih snaga.

Jevrejsko stanovništvo Bitolja (kao i čitave Makedonije) bilo je tesno povezano sa idealima makedonskog porobljenog naroda i još 1941. godine aktivno se bilo uključilo u narodnooslobodilački pokret.

Iako su pojedinci bili za izolovano delovanje Jevreja protiv fašističkog osvajača, većina organizovanih jevrejskih redova zalagala se za zajedničku borbu sa makedonskim narodom i narodnostima, za stav KPJ.

— Nema nikakve doobe prema veri i nacionalnosti. Antifašisti su svuda antifašisti. KPJ se bori za bratstvo i jedinstvo, za ravnopravnost sviju koji žive u Jugoslaviji i zato treba da svi stojimo u stroju Partije. Svako razdvajanje jednih od drugih ide u prilog neprijatelju. Staro pravilo: podeli pa vladaj... — govorila je Estreja u svom rejonu.

Bitoljski Jevreji i u izuzetno teškim okolnostima ostali su verna braća Makedoncima.

DVA DANA — TRI SVEČANOSTI

40 Bugari porobljivači u Bitolju, kao i u drugom okupiranom delu Makedonije, počeli su i sa masovnim organizovanjem društava i ustanova za denacionalizatorsku aktivnost. Nalazio se i izmišljao povod za ma koju proslavu samo da bi se okupacija prikazala kao »oslobođenje« Makedonije, ostvarivanje vekovnog makedonskog »ideala«. Čak su se i Nemci počeli podsmevati Bugarima zbog čestih proslava: »Dva dana — tri svečanosti«.

— Oni organizuju mnoge proslave, a mi se spremamo za jednu — povodom oslobođenja Makedonije. To će biti veliko slavlje — govorila je Estreja skojevkama iz svoje grupe i drugim Jevrejima sa kojima je kontaktirala.

Mesni komitet Bitolja pripremao je svoj grad i kraj za borbu za slobodu. Bitoljski antifašisti su se tako obradovali od prve ustaničke puške u Makedoniji koja se oglasila 27. VI 1941. u razloškom kraju. I oni su se spremali za taj čin. Skupljali su oružje još od prvih aprilskih dana, a ono što je bilo neispravno popravljalo se u radionici Bena Rusoa. Čak i jevrejska om ladina odvedena na prinudni rad, u maju 1941. godine, za prenos ratnog materijala iz vojnih skladišta na brdu zvanom Tumbe-kafe do železničke stanice, učestvovala je u ovoj akciji. Čitave sanduke sa municijom bacala je u žbunje, da bi ih kasnije podigli za NOP.

Naročito se Mesni komitet Bitolja aktivirao za što doslednije sprovođenje Proglasa PK KPJ za Makedoniju povodom 38-godišnjice ilindenskog ustanka. Veliki makedonski praznik bugarski fašisti su hteli da iskoriste za svoje ciljeve, ali nisu uspeli. Uoči praznika rastureno je 3.000 letaka u gradu i okolnim selima — sa antifašističkom sadržinom. Na Ilijin-dan 1941. godine među ljudima skupljenim pred zgradom opštine izmešali su se komunisti i skojevci. Bugari su planirali da održe miting na At-pazaru, a povorka do tog trga imala se kretati pored reke Dragor. Bilo je pripremljeno nekoliko govornika.

U osam časova kolona je krenula pored Dragora. Kada je ušla u tesne uličice, iznad glava mase pokazao se transparent sa crvenim natpisom: »Živela slobodna Makedonija!«. To je bio dogovoreni znak za početak javne demonstracije protiv okupatora. Vikali su Jevreji, Makedonci, vikali komunisti, skojevci i svi rodoljubi u sav glas: »Živela slobodna Makedonija! Okupator van Makedonije! Smrt fašizmu — sloboda narodu!«, pa su uzvikivali i druge parole. Među demonstrantima je bila i Estreja. I njen glas se slivao u osudu »oslobodilaca«.

Fašistički improvizatori ilindenske proslave našli su se u čudu. Smatrali su da će se na At-pazaru sve razvijati prema njihovom planu. Mislili su da održe zbor na mestu gde je 1905. godine obešen lerinski vojvoda Aleksandar Turundžo. Čak tu, prisećajući se onoga što se u prošlosti tu odigralo, narodni hor je počeo da peva pesmu o Turundžu i da izbacuje antifašističke, antibugarske parole, zahtevajući slobodu Makedonije.

Bugarima je propala proslava. Nije uspela ni intervencija motorizovane policije za smirivanje uzbuđene mase.

— Samo ovako..., udruženo... složno! — vikala je Estreja, vikali svi Jevreji, svi demonstranti.

— Smrt Hitleru i njegovom slugi caru Borisu! — grmelo je odasvud.

Agenti su iskolačili oči da bi uočili što više likova demonstiranata, policajci nisu gledali gde i u koga biju pendrecima. Nastala je opšta tuča, gužva. Bilo je, potom, zatvoreno više bitoljskih komunista i skojevaca, među kojima je bilo i Jevreja.

ČLAN KPJ

Jedan od prvih zadataka bugarskog okupatora bio je da pridobije što veći broj domaćih špijuna. »Svi civilni i uniformisani policajci treba da privežu uz sebe i zavrбуju tajne saradnike, kako iz sredine onih u koje vlasti imaju poverenja tako i među sumnjivim licima« — kaže se u trećem uputstvu naredbe škopskog oblasnog policijskog načelnika Simeonova od 2. X 1941. Bugari su pokušali da pridobiju špijune i iz redova bitoljskih Jevreja.

Među uhapšenim komunistima i skojevcima posle ilindenskih demonstracija bio je i student Isak Levi. U zatvoru su ga Bugari pretukli, ali nisu uspeli da ga upletu u svoje mreže.

Činjeni su i drugi pokušaji za vrbovanje špijuna iz redova jevrejskih narodnosti, ali nijedan Jevrejin nije se našao u toj službi. Držanje bitoljskih Jevreja bilo je za poštovanje i ushićenje.

1941. godine bilo je već mnogo Jevreja članova KPJ (Beno Ruso, Marsel Demajo, Simo Kalderon, Avram Sadikario, Moric Šami, Viktor Pardo, Isak J. Sarafati, Mordo Nahmijaz, Sarina Pešo, Nisim Alba i drugi). Većina od njih rukovodili su skojevskim grupama u kojima su bili obuhvaćeni: Estreja Ovađa Mara, Solči Kasorla, Seli Koen, Fana Sion, David Kalderon Dabi, Žamila Kolonomos, Magi Ruso, Albert Ruso, Murdo Koen, Solomon Koen, Soloman Sadikario Mo, Viktor Kamhi, Salamon Mešuljam, Viktor Mešuljam, Pepo Pešo, Menteš Isak, Nisim Albar, Samuel Kalderon, Moric Romano, Eli Faradži, Anaf Avram i drugi. Članovi skojevske grupe Đoke Tapandžioskog bili su i Albert Aroesti i Natan Hason. Mnogo skojevaca Jevreja bilo je i među učenicima bitoljske gimnazije. Za skojevce V razreda bili su odgovorni Berto Kasorla i Mato Hason, a za skojevce VII razreda Eli Levi. Većina skojevaca radila je sa simpatizerskim grupama. Oko 20 Jevreja bili su članovi kandidatske grupe. Isak Sarafati 1941. godine bio je član Mesnog komiteta KPJ, a Beno Ruso član Mesnog komiteta SKOJ-a za Bitolj.

Na aktiviranje jevrejskog stanovništva uticala je sudbina Jevreja u Evropi i borbeni glas Makedonaca u Prilepu i Kumanovu. Revolucionarna delatnost u Bitolju krajem 1941. godine bila je usredsređena na stvaranje partizanskog

odreda i pružanje pomoći političkim zatvorenicima.

Estreja je svoju aktivnost razvijala među jevrejskom ženskom omladinom, a naročito u sprovođenju akcije Crvene pomoći, za koju je pred Mesnim komitetom Bitolja odgovarao Isak Sarfati.

Marta 1942. godine Estreji je iskazano veliko poverenje, dato priznanje za dotadašnju revolucionarnu delatnost. Priljena je za člana KPJ.

Broj članova KPJ iz jevrejske sredine 1942. godine se povećao na 30, a skojevaca na 150. Član Mesnog komiteta KPJ postao je i Beno Ruso.

Pored Estreje Ovađe, članovi KPJ ženskog pola su i: Roza Kamhi, Žamila Kolonomos, Adela Faradži i Stela Kamhi.

Estreja je bila potresena činom streljanja Ordana Čopela 9. IV 1942. Zaklela se još jednom da će ići njegovim stopama. Lično ga je poznavala. Žalila je što nije postala pripadnik prvog bitoljskog partizanskog odreda »Pelister« (22. V 1942), ali se ponosila svim onim što se desilo s njim, hrabrom smrću Elpide Karamandi, Mare Josifoske, Takija Daskala i drugih boraca, kao i podvigom Stiva Naumova — ubijanjem oblasnog policijskog načelnika Čurčijeva na bitoljskoj ulici.

— Kao Čurčijev završiće svi fašistički psi! Osvetićemo sve žrtve! — govorila je Estreja.

Estreja je radila sa jednom grupom skojevki do 10. marta 1943.

Bugarski okupator nije se zadovoljio ni svim onim što je već učinio protiv Jevreja. Ministar unutrašnjih poslova Petar Gabrovski pred bugarskom narodnom skupštinom 26. VI 1942. godine je objašnjavao: »Mere za ograničavanje u vezi sa jevrejskim pitanjem preduzete su na vreme i sa rezultatom, ali nisu dovoljne za interese Bugarske, snaga Osovine i ratova za novu Evropu. Protiv jevrejstva treba da se dejstvuje brzo... Jevrejsko pitanje mora biti razrešeno do kraja... Nalaže se da se uvedu nova ograničavanja i mere protiv Jevreja, kakve zahteva zakon. Neophodno je da se dejstvuje brzo i iznenada... Jevreji su štetni za državu i naciju. Oni su odlučno protiv interesa Bugarske, sila osovine, svih onih koji rade za novu Evropu«. Koje

su te mere koje treba preduzeti— kasnije je definisao Valter Goros: potpuno likvidiranje Jevrejstva.

26. VIII 1942. godine Ministarski savet Bugarske formirao je Komesarijat za jevrejsko pitanje, za »razrešavanje jevrejskog pitanja«. Aparat i zahvati Komesarijata pali su na leđa Jevreja. Njihov život je postao nepodnošljivo težak. »Tako, mnoge porodice«, izlaže Žamila Kolonomos, »prehranjivale su se od ušteda, prodavanjem pokućstva, miraza i porodičnih uspomena od vrednosti. Samopomoć i međusobna solidarnost bile su razvijene kao nikad dosad«.

Porodica Sare Ovađe teško je živela.

Estreja je hitala na sve strane da rasturi proglas PK KPJ za Makedoniju povodom godišnjice okupacije. Za taj »jubilej »oslobođenja« u Bitolj je došao 12. IV 1942. godine SS-zločinac Adolf Bekerle, opunomoćeni ministar Trećeg rajha u Bugarskoj. On je održao provelikobugarski govor, ali mu je na jednom mestu, nevoljno, ne znajući šta to znači, promakla istina: »U vašem kraju rodio se 1903. godine pokret koji je celom svetu objavio postojanje i patnje vašeg naroda, kao i vašu odlučnost da se borite po svaku cenu za svoju slobodu«. Masa je zagrmlala parolama: »Živela 1903! Živeli borci devetstotreće! Sa duhom hiljadu devesto treće napred!...«

Koliko se moglo klicala je i Estreja.

— Šta se dereš! — upita je jedan agent i ščepa joj ruku.

— Kličem jer je gospodin dobro govorio. Odobravam njegov stav. Vi se ne slažete? Šta, vi ste protiv Rajha? — i zapretila da će o ovome obavestiti nemačkog rukovodioca, uz energično istrzanje ruke. Odmah se i izgubila u masi.

Bekerle se radovao što narod odobrava njegovo izlaganje, a bugarski agenti i policajci su se mrštili. I ova proslava je dobila demonstrativni karakter u režiji okupatora.

OBELEŽAVANJE

Dvanaestog jula 1942. godine u Bitolj su došla tri specijalna komesara za »jevrejsko pitanje«, sa ciljem ubrzavanja priprema za vršenje akta genocida nad trudoljubivim, poštenim i mirnim bitoljskim Jevrejima.

Kulminacija ponižavanja Jevreja bilo je njihovo obeležavanje. Po naredbi komesara Beleva od 15. IX 1942. godine jevrejske kuće bile su obeležene. Na vratima su se pojavili natpisi: »Jevrejski stan«, a s leve strane natpisa bila je šestokraka zvezda. Na ulazu svake kuće bio je istaknut spisak članova porodice koji žive u njoj. I malobrojni, preostali, dućani bili su markirani natpisom »Jevrejska radnja« i Judisches Magazin.

Komesar Aleksandar Belev požurio je svakog Jevrejina da i lično ponizi. On je 19. IX 1942. g. izdao naredbu po kojoj svaki Jevrejin obavezno mora da nosi žutu značku — šestokraku zvezdu, zvanu »Davidova zvezda«. Svaki Jevrejin uhvaćen bez žiga posle 29. IX 1942. godine kažnjavao je sa po 100.000 leva. Jedino deca ispod deset godina bila su oslobođena obaveze nošenja značke.

Posle naredbe o »Davidovoj znački«, sledila je naredba o ograničenom kretanju Jevreja. Zabranjeno im je posećivanje društvenih zgrada, hotela, lokala, bioskopa, kretanje glavnom ulicom grada, posećivanje igranki, odlazak u susedna sela bez posebne dozvole, a u 19 časova svaki Jevrejin je morao biti kod kuće.

Bitoljski Jevreji koji su živeli s desne strane Dragora, odmah posle markiranja, prebačeni su na levu stranu reke. Dragor je postao crna linija za Jevreje. Nisu smeli da pređu na desnu stranu grada.

Jevrejima je bilo zabranjeno i da idu na pijacu pre deset časova. Praktično, oni nisu mogli ništa ni da kupe, jer ono malo namirnica što je bilo na tezgama rasprodavano je odmah posle donošenja na pazar. Bili su izloženi smrti glada.

Bitoljski Jevreji živeli su u klasičnom »getu«. Ograničeni, pritisnuti do bezizlaza. No od svega najviše je pekla žuta zvezda. Oni su bili žigosani. Njihovo dostojanstvo — svedeno do spuštanja čoveka na nivo životinje.

— Žuta zvezda je žig. Žig kojim se obeležava stoka određena za klanje, za kasapnicu. Čim se stoka žigoše, predstoji joj nož. Nije važno — odmah ili kasnije. Doći će red. I mi smo žigosani. Ovi gadovi nas pripremaju za kasapnicu — ovako je komentarisala Estreja žutu zvezdu i druge oznake koje moraju da nose članovi grupe sa kojom je zadužena da politički radi. O ovo-

me je razgovarala i na partijskim sastancima, pa sa svima poznanicima.

Stid me da ljude pogledam u oči noseći ovu prokletu zvezdu na grudima! — žalila se Estreja organizovanim Makedoncima.

— Ne, Estreja, zbog toga treba da se stide fašisti. Što su suroviji njihovi postupci tim bliži je njihov kraj! — odgovarali su joj oni.

Znala je Estreja koji je izlaz iz ponižavanja. Znala je da obeležavanje još više rasplamsava narodno nezadovoljstvo i zato je bila neumorna u vršenju revolucionarnog posla. Nju nikad nije omela »crna« linija Dragora, niti policijski čas. Jednu takvu »neposlušnost« Estrejinu saopštava slikar i pisac Tode Ivanoski:

— Onako skromna, no ognjena apostolka istine, Estreja je usađivala sigurnost među drugaricama i svuda gde je mogla da izlije svoja borbena osećanja.

Kao partijka, sa skrivenom gordošću je izvršavala raznovrsne zadatke...

I ona je bila jedna od onih koji su češće gazili crnu liniju policijskog časa.

— Vraćam se sa ljubavnog sastanka — odgovorila je jednoj fašističkoj patroli kada je ista htela da dozna gde je bila posle određenog časa slobodnog kretanja.

46

Vrteći sumnjičavo glavama, naoružani čuvari »novog sveta« su je pustili. Nastavila je put. U tami uličice zasvetleli su joj zubi. Zadovoljno se nasmešila, a potom je ozbiljno razmišljala: »Zar sam ih obmanula?... Pa, ja sam zaista bila na ljubavnom sastanku!...«

Partija je bila Estreji i ljubav, i ideal, i život i sve ono što može da se poželi. Svi članovi Partije, SKOJ-a i ostali antifašisti njoj su bili braća i sestre. Sestrinski se držala prema svima. Zato su je oni toliko voleli, toliko poštovali.

Od žute značke se stidela, bila je uvređena do dna duše, no nikad nije pala u razočarenje. Naprotiv, uvek je svoje vršnjake i mlađe hrabrila, govoreći im:

— Šta ako nosimo žutu zvezdu, kad nam je u srcu crvena petokraka! Važno je, drugarice, srce, duša. Od sile i planina puca. Srušiće se ovo čudovište jednog dana, kao da ga nikad nije ni bilo. Samo napred...

MOLBA ZA ODLAZAK U PARTIZANE

Bitoljski Jevreji od prvog trenutka našli su se u antifašističkom frontu. Proglasi Pokrajinskog komiteta Partije bili su samo moralna podrška i glavno oružje komunistima za delovanje među širokim jevrejskim masama. Takvu ulogu odigrao je i proglas PK KPJ za Makedoniju od februara 1942, u kome se pozivaju narodnosti da stupe u borbu za slobodu zajedničke otadžbine Makedonije.

I Mesni komitet KPJ za Bitolj u svom proglasu od jula 1942. godine ukazaće na ropski položaj narodnosti, pa ih poziva u »narodne partizanske odrede«.

U formiranom odredu »Dame Gruev« (6. VII 1942.) bio je i Mešulam Viktor — Bustrik. Taj fakt bitoljske Jevreje prozeo je osećanjem gordosti što imaju svog čoveka među naoružanim borcima, ali mnoge i osećanjem bola što nisu s njim, što moraju, po direktivi Partije, da ostanu u pozadini. Među takvima je bila i Estreja Ovađa. U ovom odredu, inače, boriće se i: Pepi Peso, Murdo Todolanu Spiro.

Estreja je bila angažovana oko prikupljanja »crvene pomoći«. Skupljala se hrana, odeća, obuća, lekovi i ostali materijal za partizansku opremu. Ona nije mogla, lično, pomoći davanjem namirnica ili drugih proizvoda jer ih i sama nije imala, ali je bila neumorna u platenju čarapa, rukavica, džempera, pulovera, u šivenju odela, ranaca... Ono što je bila naučila u Beogradu sad je dobilo primenu. Akcijom crvene pomoći među jevrejskim stanovništvom uglavnom su rukovodili Isak Sarfati, Mojs Mose, Leon Išah i dr.

Članovi KPJ i SKOJ-a organizovali su nekoliko sabirnih akcija novca od sveg jevrejskog življa, u vidu pomoći siromašnim jevrejskim porodicama. Veći deo sredstava bio je priložen fondu »Narodna pomoć«. Isto tako, korišćena su i mala skupljanja mladih (u materijalnim sredstvima) za NOB — seća se učesnik u tim akcijama Žamila Kolonomos.

Preko akcija »Crvene pomoći« u toku 1942. godine u Bitolju je veći deo novca i drugih materijalnih dobara za potrebe zatvorenika u NOB prikupljen među jevrejskim stanovništvom.

U Bitolju nije bilo jevrejske kuće u kojoj nije bilo članova KP, SKOJ-a ili simpatizerske gru-

pe. Svi su bili uključeni u antifašistički pokret. Skupljana pomoć za NOV čuvala se u kućama Šamija Morica, Pepa Hasona, Davida Kalderona, Isaka Izraela, Solomona Kasorle, Leona Kamhija, Adele Faradži i drugih.

Deo crvene pomoći samo privremeno je mogao biti čuvan kod Estreje. Ona je skupljala i prenosila na određeno mesto. Sobica u kojoj je živela sa svojim najbližim bila joj je jedina prostorija. U njoj nisu mogli da se smeste ilegalci, ali su zato tu održavani partijski i skojevski sastanci i odavde su rapoređivani na druga mesta ilegalci i borci — kod Morda Nahmijasa Laze, Pepa Hasona, Simeona Kalderona, Roze Kamhi, Bena Rusoa, Stele Kamhi, Solomona Kasorle i dr. A u jevrejskim kućama živeli su mnogi ilegalci i borci: Stiv Naumov, Peco Božinoski, Vera Aceva, Vera Ciriviri, Dimče Mileski Dobri, Anka Obukina, Beno Ruso, Murdo Tóдолano Spiro, Kiril Krsteski, Vangel Načeski, Pepo Kamhi i drugi.

48 Partijski i skojevski sastanci održavani su i u kućama jevrejskih aktivista. To je naročito učestalo posle zabrane o prelasku Jevreja na desnu stranu reke Dragor. Takvi sastanci su održavani u stanovima-kućama Estreje Ovađe, Bena Rusoa, Žamile Kolonomos, Adele Faradži, Roze Kamhi, Stele Kamhi, Estreje Levi, Nisima Albe, Rike Sadikarija, Isaka Izraela, Davida Kalderona, Viktora Parda, Pepa Hasona, Morda Nahmijasa i dr. Rad na sastancima je bio omogućen stražarenjem članova KP i SKOJ-a. Tu dužnost je često vršila i Estreja. Ovakva obazrivost omogućavala je Jevrejima da su aktivni bez mnogo potresa. Samo provala izvršena 1942 godine osetno ih je pogodila, kada su bili zatvoreni: Viktor Pardo, Moric Romano, Eli Faradži, Bato Anaf i Moric Šami.

Akcijom »trudovaci« bugarski okupator je obuhvatio i deo jevrejske omladine, da se ona ne bi našla u borbenim redovima za slobodu Makedonije. Ovi radnici-obveznici odvedeni su na posao u Bugarskoj. Kasnije su internirani u Bugarsku i: Aron Levi, Leon Kamhi, Vida Ruso i Albert Ruso, odakle su, u martu 1943. godine, deportovani.

Napredna jevrejska ženska omladina posećivala je i kurseve za prvu pomoć. Njih su održavale lekarke jevrejskog porekla Marjam Po-

padić i Helena Išah-Hedvegi. Te kurseve je po-
sećivala i Estreja.

— Estreja, ti znaš mnogo stvari koje mi ne znamo. Što si i ti s nama? — pitale bi je katkad druge polaznice, a ona je odgovarala da treba učiti sve što je korisno i potrebno za određeno vreme i prilike.

— Prva pomoć, vidite, potrebna je i ovde, a kamo li gore!

To »gore« Estreja je izgovarala s naglaskom i posebnom gordošću i odvažnošću.

Letela je ona jevrejskim delom Bitolja i jula 1942. Raznosila je proglas PK KPJ za Makedoniju upućen makedonskom narodu i Jevrejima u Makedoniji, u kome se otkrivaju namere Bugara.

Svakom kome je predavala primerak progla-
sa Estreja je govorila:

— Evo, vidi gde nam je mesto, u čemu je spas...

Ilinden 1942. godine bio je proslavljen u duhu proglasa Pokrajinskog komiteta — dogovor, akcija »za novi i poslednji Ilindan«. Akcija odreda »Dame Gruev« u selu Smilevo još više je rasplamsala duh naroda, a ulila strah u kosti okupatora. Herojska smrt Stiva Naumova i Mita Bogoevskog vodila je zakletvi Bitoljaca da će dosledno produžiti njihovo delo. Formiranje partizanskog odreda »Jane Sandanski« značilo je nov uspeh bitoljske partijske organizacije. U njemu su bili i: Aron Aruesti, Beno Ruso, Nisim Alba Miki i drug Jevreji. Estreja je uporno tražila da uđe u borbeni odred.

— Zašto mi, drugovi, ne dopuštate? Meni je mesto među borcima... — govorila je partijskim rukovodiocima.

— Ti si, Estreja, potrebna ovde. U planini ne treba samo jedan... Pušku treba da zgrabi ceo narod. A ko će to sve organizovati ako tamo ode-mo svi, svi partijci i skojevci? — objašnjavali su joj drugovi iz partijske organizacije. Pri tome su joj obećali da će je u sledećoj, pogodnoj situaciji pustiti.

Preduzete mere bugarskog okupatora protiv Jevreja Pokrajinski komitet Partije pravilno je ocenio i pred kraj 1942. godine uputio apel makedonskim Jevrejima za stupanje u borbu, ističući:

»Obruč oko prava i života jevrejskog naroda sve više se steže... Potkupljena velikobugarska vlada sprovodi nad vama, Jevrejima iz Makedonije, dosledno besnu politiku Gestapoa... No, mislite li da neće posegnuti i za vašim životima? Krvave ruke Hitlera već su počele da pripremaju totalno istrebljivanje Jevreja. Poljska, Hrvatska i Rumunija su primer toga. Još sutra to može zadesiti i vas u porobljenoj Makedoniji. I sve govori da to već stiže.

Treba misliti dok ima vremena! Sutra može biti kasno!...

Nema borbenijeg naroda od jevrejskog — ne treba da ima borbenijeg naroda od jevrejskog. Ostaje samo borba..., drugog izlaza nema...«

— Drugovi, vidite ovaj apel! Molim vas, recite mi kada i gde da budem, ili da sama pođem u partizane! — nastojala je Estreja da što skorije ode među borce.

— Estreja, rekle smo ti kad ćeš otići. Poziv treba da se dostavi svakoj jevrejskoj kući i u svakoj da se objasni.

50 — Odneću ga u svaki stan, a, ako ustreba, predaću ga lično u ruke svakom Jevrejину, samo mi kažite kad ću se naći tamo, gore, odakle pozivaju drugovi?... Drugovi, teško mi je drugog da ubeđujem, a da sama ne pođem. Šta će reći oni koje ubeđujem?...

— Strpi se, Estreja, strpi se do proleća! — smirivali su je drugovi iz partijske organizacije.

UOČI TRAGEDIJE

Akciju za likvidiranje Jevreja iz Makedonije bugarski okupator je početkom 1943. godine privodio kraju. Već su bugarski ministar unutrašnjih poslova Gabrovski i Ajhmanov specijalist za jevrejsko pitanje u Makedoniji SS-kapetan Teodor Daneker potpisali dogovor o deportovanju 20.000 Jevreja iz Bugarske i okupirane Makedonije. Dana 3. februara 1943. godine komesar Belev telegrafski je naredio svim delegatima opštinskih komesarijata za jevrejska pitanja da hitno naprave spiskove svih Jevreja, sa svim generalijama: ime i prezime, pol, uzrast, zanimanje i tačna adresa življenja.

Pripremama oko iseljavanja Jevreja iz Makedonije rukovodio je Zahari Velkov, a u Bitolju — Kiril Stoimenov. Bugarska vlada je dala vizu za iseljavanje 11.392 Jevreja, od kojih 7.144 iz Makedonije, uz obavezu: »Ni u kom slučaju bugarska vlada neće zahtevati vraćanje iseljenih Jevreja.«

Pripreme za deportovanje su vršene u strogoj tajnosti. Dan je bio određen — 11 mart 1943.

Estreja kao da je predosećala poslednje dane bitoljskih Jevreja. Neprestano je zahtevala od partijske organizacije da ide u partizane.

— Ovih dana ćemo videti, Estreja. Ovih dana, budi uverena, nešto će se uraditi s tobom i sa drugima... — govorili su joj rukovodeći ljudi partijske organizacije.

Pokrajinski komitet KPJ za Makedoniju u februaru je izvestio mesne komitete o priprema- ma okupatora za prebacivanje Jevreja i nekih drugih narodnosti u logore. To je izazvalo vanredno uzbuđenje i nervozu kod bitoljskih Jevreja (početkom marta).

Zaista, Mesni komitet Bitolja našao se pred posebnom teškoćom: javljaju se ljudi za partizane, a četa »Jane Sandanski«, usled pojačanog terora bugarskih fašista, bila je u Jegejskoj Makedoniji. Posle pisma Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta — Mesni komitet obaveštava rukovodstvo čete da je moguća deportacija Jevreja: »U vezi sa ovim posebno se pripremajte, jer, inače, možemo izgubiti dosta boraca. Mi ih tu nemamo gde smestiti«.

Jedna jevrejska delegacija otišla je kod bitoljskog vladike Filarsta. Od njega je traženo da se zauzme da Jevreji iz Bitolja ne budu internirani. Vladika je rekao delegaciji da se takva stvar ne može desiti i da su »glasovi koji se šire u vezi s tim neprijateljska propaganda«.

Oko 650 bitoljskih Jevreja članova KPJ, SKOJ-a i simpatizerskih grupa kao i veliki broj ostalih antifašista predosećali su tragediju.

— Uveče Jevreji nisu gasili svoje lampe — šili su rance i odeću po čitavu noć, legali su obučeni od straha i zime, ali su ipak verovali da će deportacija biti kasnija i da će biti odvedeni na prinudni rad — kaže Žamila Kolonomos. Ona saopštava i sledeće podatke:

— Do poslednje večeri između 9. i 10. marta 1943. godine u jevrejskim stanovima održavani

su partijski sastanci. Bilo je jasno da je neostvarljivo masovno spasavanje jevrejskog življa a postavljalo se pitanje — šta da se radi sa partijcima, skojevcima i omladincima koji su duže vremena vršili pritisak i zahtevali da odu u partizane. Onda, preneti je direktiva Mesnog komiteta Bitolja da se svi oni koji su sposobni da nose oružje samoinicijativno, u grupama, prebace u Grčku i Albaniju, ostavljajući adrese pomoću kojih bi se kasnije povezali i prebacili u odrede. Jedna grupa članova KPJ i SKOJ-a organizovano je prešla u ilegalnost. Nekoliko grupa skojevaca i članova KPJ samoinicijativno i uspešno su se prebacili u Grčku i Albaniju. Nekoliko članova KPJ sklonjeno je kod Bore Altiparmakoskog, a posle izvesnog vremena oni su prebačeni u partizane (Salamon Sadikario Mo, Salamon Sadikario i Albert Ruso).

U Grčku su se prebacili: Samuel Kalderon, David Kalderon, Marsel Demajo, Pepo Hason, Menteš Išak, Luna Išak, Pepo Išak, Albert Kasorla, a potom su se uključili u naše partizanske odrede. U Grčku su prebegli i: Pepo Nahmijas, Dora Nahmijas i Alegra Šami, no kasnije su oni prebačeni u logor Aušvic.

52 Među prebačenim u Albaniju su: Jusef Aroesti, Moše Kasorla, Simon Aroesti, Sadikario Salomon, Rika Sadikario, Rašela Nahmijas, Leon Franko, Pardo Esteransa, Pardo Leon, Sarika Peso, Ilijas Baruh i drugi.

TRAGIČNI 11. MART 1943.

U ilegalnom skloništu, kod Bogoja Siljanoskog, bili su smešteni Estreja Ovađa, Žamila Kolonomos, Roza Kamhi, Adela Faradži i Estreja Levi. Dućančić Bogojev se nalazio naspram bugarskog »učastoka« (policijske uprave), kod današnjeg gradskog trga. Ta radnjica je bila mala, sa jedva 5—6 kvadratnih metara prostora. Bogoja je tu prodavao cigarete i »trudove« marke za radnike. Unutra je bila pregrađena trskom na dva dela, a dole se nalazio isto tako mali podrum. Pet devojaka i drugi ilegalci (Đoko Tapanđžieski, Vasko Angeloski Purinot i Goce Trajkoski) bili su smešteni u užem delu pregrađene radnjice, koji je jedva obuhvatao prostor od 2 x 2 metra.

Bogoja je invalid bez leve noge. Njemu je poveravan na čuvanje novac, a i stvari skupljane preko »Crvene pomoći«. On je uživao puno poverenje partijske organizacije, a kontaktirao je direktno sa članom Mesnog komiteta KP i sekretarom Mesnog komiteta SKOJ-a za Bitolj Pavlom Ivanoskim.

Početkom marta Pavle ga je obavestio:

— Bogoja, ovih dana kod tebe treba da smestimo osam ilegalaca — pet Jevrejki i trojicu drugova.

— Čekaj, Pavle, činite im medvedu uslugu! Na desetak koračaja, prekoputa, je učastok...

— Tu je, Bogoja, najsigurnije. Niko neće poverovati da u ovolikoj radnjici žive ilegalci, niti iko pretpostaviti da ih ti možeš izdržavati. A, plus, dućančić je baš do samog učastoka. Nema gde na drugom mestu. 'Ajde, reci sam!... O danu i času njihovog prebacivanja u tvoje prostore javiću ti nešto kasnije!

Desetog marta Bogoja je primio novo saopštenje: »Večeras počinje sa prebacivanjem ilegalaca. Lozinka kojom će ti oni pristupiti je: »Imate li cigarete kartel?«. Ti ćeš im odgovoriti: »Imam i brzo zatvaram«. Čuj, primićeš samo one koji ti kažu lozinku.

53

Čim se smrklo, u Bogojevu radnjicu su počeli pristizati Žamila Kolomonos, Adela Faradži, Estreja Levi, Goce Trajkoski i Vasko Angeloski.

Kobnu noć između 10. i 11. marta 1943. godine Estreja Ovađa je provela u dućanu Stojčeta Tapandžioskog, oca skojevskog rukovodioca Đoke Tapandžioskog. Tu ju je doveo član Mesnog komiteta Roza Kamhi. Njih troje — Estreja Ovađa, Roza Kamhi i Đoko Tapandžioski prenoćili su u tom dućanu u Skadarskoj ulici br. 3 (sada Ulica Cane Vasilev 3). Radnju je spolja zaključao Đokov brat Mile.

Poponoći, između 2 i 3 časa, 11. marta 1943, Estreju i ostale je probudio vrisak, plač, zapomaganje Jevreja i pretnje bugarskih policajaca. Osluškuju. To je.

— Nemoj da plačeš, bre Juda! Vратиćeš se posle rata. Ideš na kraće vreme u stare krajeve! — ubeđuje neki Bugarin.

— Ne, ne-e-e! Iz Bitolja ne-e-e...! — kroz plač moli neki starački jevrejski glas.

— Nema ne. Ići ćete tamo kuda kaže car, bre ništarijo! — pretili su policajci, agenti, vojnici.

Između 3 i 9 časova Estreja i ostali u dućanu Stojčeta Tapandžioskog, a i njih petoro kod Bogoja Siljanskog, pretvorili su se u uho. Prepoznaju pojedine glasove. Napolju plač i vrisak beba, dece, staraca i starica, isplašenih muževa i žena, a u ova dva skloništa ilegalci gore od bola, izbezumljuju se od uzbuđenja, zbog neshvatljive surovosti tirana.

Martovski četvrtak rasplakao je ceo Bitolj. Svio ga u tugu zbog tragedije 3.013 svojih sinova, sugrađana. Kroz polusleđena okna Bitoljci su se opraštali za navek od vrednih i poštenih i poštenih svojih sugrađana. Niko nije smeo da iziđe na ulicu. Grad je bio blokiran. Ni ptica nije mogla proleteti dok kompozicija voza sa Jevrejima nije krenula nepovratnim putem.

Estreja, Roza i Đoko prebacili su se iz dućana Stojčeta Tapandžioskog kod Bogoja Siljanskog 11. marta uveče. Odveo ih je Mile Tapandžioski. Najpre, kao obezbeđenje, uđe Đoko Tapandžioski, a nekoliko minuta kasnije Estreja je upitala Bogoja: »Imate li cigarete kartel?« — »Imam i brzo zatvaram« — odgovorio joj je prodavac i, otvarajući joj vrata određene prostorije, samo dodao: »Ulazi!« U sobici se našlo osmoro ilegalaca. Sede na patosu. Pogledi govore sve. »Ovo je mesto našeg spasenja« — zaključuju u sebi. Tesna sobica — ali široko srce Bogojevo.

Prvi kupci cigareta kod Bogoja bili su bugarski agenti i policajci. Bili su zadovoljni »izvršenim zadatkom«. Neki od njih su i komentarisali:

— Daj, Bogoja, jedan »kartel«. Da pripalimo za duše Juda. Dobili su svoje. Otišli su u »stare predele!«, a to »stari predeli« izgovarali su razvučeno, ironično.

Bogoja ih ćutke uslužuje. O »uspehu« nemačkih slugu slušaju njih osmoro.

— Što ćutiš, gazda Bogoja? Očistili smo grad! — veli jedan policajac.

— Bog. . .

Drugi agent nije mu dopustio da završi, hvaleći se:

— Bog za Judejce je firer Hitler. To što on presudi, presuđeno je!

— Bog!...

Opet Bogoja nije završio rečenicu, misao. A mislio je, očevidno, na drugog boga...

»Niko vam neće pomoći, psi jedni... Skupo ćete platiti. Nije daleko ni vaš crni petak!« — odgovarale su, u sebi, grizući usne, lomeći prste, gorko i prkosno Estreja Ovađa, Zabila Kolonomos, Roza Kamhi, Adela Faradži, Estreja Levi...

BORAVAK U BOGOJEVOM DUĆANU

Za osmoro u Bogojevom dućančiću nije moglo biti ni vazduha za disanje a kamoli uslova za življenje. Danonoćno oni sede na podu. Prvih dana voda im je bila, skoro, glavna hrana. Nuždu su vršili u hartije, koje je Bogoja uveče bacao u Dragor ili na koje drugo mesto. Potom su nuždu počeli da vrše u podrumu i s vremena na vreme sve je čišćeno.

Za trojicu ilegalaca dobivena je veza i posle četiri—pet dana otišli su u partizane. O tome nisu bile obaveštene ovih pet Jevrejki. Petpostavljale su da su samo prebačeni na neko drugo mesto. Unekoliko je, pak, sad tu »proširen« prostor i mogu se bar noge ispružiti.

Posle 13. marta Bogoja je počeo da im donosi nešto više hrane, dobivene preko Pavla. Hrana je bila slaba i donošena neredovno.

— Ponekad nisam dobijao hranu u dogovoreno vreme. Bilo mi je žao jadnih devojaka. Tad bih zatvorio radnju i usred bela dana, pred pogledima Bugara, nosio sam hleb koji sam uzimao kod nekih drugova za koje sam znao da ga imaju. Stavljao sam ga u nogavicu leve, odsečene noge i tako prenosio devojkama. Ostavljao bih ga ispred vrata, nisam ulazio k njima. Takva je bila direktiva. Sporazumevali smo se lupkanjem, kad je bilo potrebe da se nešto saopšti — priča Bogoja Siljanoski.

O boravku u dućančiću i o planovima kaže Bogoja:

— Uslovi za život u dućančiću — nikakvi, ali su ilegalci bar bili tu obezbeđeni. Jednom prilikom Pavle i ja smo razmišljali i o kopanju podzemnog tunela od podruma moje prodavnice do bugarskog »učastoka« da bi se to nadležstvo potom miniralo. Planirali smo da ilegalci stalno kopaju, a da se noću zemlja prenosi i baca neg-

de dalje, možda — u reku Dragor. Čak smo nabavili i dinamit. Projekta smo se odrekli — ne znam tačno zašto, no bolje je što se tako desilo. Dinamit sam kasnije odneo kod Riste Božinoskog...

Bogoja je uspeo da, preko trske, sprovede do te prostorijice i malu sijalicu, da bi devojkama poslužila u dugim noćnim časovima i nesanicama.

Kontakt sa ilegalcima održavao je samo Pavle Ivanoski. Jedino je on ulazio kod njih u sobicu i s njima se dogovarao.

— Druže Pavle, šta je sa našima? Kuda su ih od... — Estreja nije mogla da završi pitanja. Suze su tekle, a grlo stezalo.

Umesto odgovora Pavle je pružio Estreji i ostalim letak bitoljske partijske organizacije izdat povodom varvarskog obračuna sa Jevrejima ovog grada. U letku su informacije o svemu, a nalaze se i ova mesta:

»... Ovih dana velikobugarske sluge Hitlera izvršile su još jedan zločin nad makedonskim Jevrejima... Ovih dana makedonski Jevreji, svi do jednog, bačeni su u koncentracione logore...

Pošto su ih opljačkali do poslednje pare... čopori bugarskih šakala izvršili su i poslednji, lešinarski zadatak:

56

Prvo su blokirali ceo grad, zatvorili su građane celog dana po kućama i onda su se još noću razbojnički približili jevrejskim mahalama i kao divlje zveri bacili se na nezaštićene žene, decu i starce, pokupili i poslali na milost i nemilost Hitlera.

Susedi Makedonci bili su svedoci strašnih prizora: agenti, žandarmi, vojnici viču, udaraju, psuju prostački; deca i žene pište, starci blede i padaju u nesvest od straha...

Celoga dana nad Bitoljem se beše nadnela španska inkvizicija u najstrašnijoj formi: fašističke tiranije...

Na stanici svi Jevreji, i muško i žensko, i staro i mlado — padaju i ljube makedonsku zemlju, svoju domovinu, koja ih je ishranila i odgojila.

Dođoše divlji — oteraše pitome. Dođoše gameni — skitnice i mangupi, oteraše domačine iz vlastitih kuća, sa ognjišta dedova i pradedova.

Gołgota se nastavlja. U jednom vagonu puno izgnanika, jedna žena na putu za logor rađa

bez babice, bez vode... U drugom vagonu umire starac. U koncentracionom logoru za 10 dana umiru 17 lica, četvorica vrše samoubistvo. U logoru: stanovi su izbe i arovi...

Velika većina makedonskog naroda, u ovim tragičnim danima za Jevreje, osetila je silnu ljubav, iskrene simpatije i solidarnost prema Jevrejima...

Makedonske majke! Vi ste slušale vrisak jevrejske dece koju su golu i bosu isterali iz postelja. Mислеći na vašu čeljad, vi ćete zakleti svoju decu da se bore protiv fašističkog porobljavanja svoje otadžbine.

Živeli naši jevrejski sugrađani!...«

Iz letka Estreja je saznala o sudbini svojih najbližih, bitoljskih Jevreja, ali se nadala da će se jednog dana sresti s njima, mada je saznala i o odvođenju osam bolesnih Jevreja iz bolnice.

— Od dugog gladovanja, nemanja mogućnosti za održavanje higijene, prikovanosti na jednom mestu — zdravstveno smo svi popuštali, a najviše Estreja Ovađa, budući da je i pre toga bila iznemogla i od neprehranjenosti. Ona se i razbolela od prehlade. Stavljali smo je u sredinu i zagrevali našim telima pripijeni uz nju. Adela Faradži je prosto dobila nervni napad, pa je to počela da manifestuje smehom. Mi, unutra, nastojali smo da prigušimo njen glas, a Bogoje je udarao po podu štakama da se ne bi čulo napolju — seća se Žamila Kolonomos.

Zdravstveno stanje Estrejino postalo je zabrinjavajuće. Pavle Ivancski preduzimao je mere da dovede lekara, ali nije uspeo.

— Toliko se razbolela — kaže Bogoja Siljanoski — da smo Pavle i ja pravili plan: ako umre — da je sahranimo u podrumu, a posle oslobođenja da se njeno telo prenese na groblje...

»Terapija« — zagrevanje telima njenih drugarica — pomogla je. Krenulo je nabolje.

Iz dućančića povremeno je izlazio Đoko Tapandžioski, a u dva-tri dana i Roza Kamhi. Ona je urgirala kod Mesnog komiteta da se tih pet ilegalki što pre uključe u partizanski odred. Da ne bi bila otkrivena u gradu, Janko Pio je doneo kod Bogoja crnu boju iz apoteke Ahila Čalokog da bi prefarbala svoju crvenkastu kosu. Ipak, jedan časovničar, koji je imao radnjicu u blizini Bogojeve trafike, prepoznao je Rozu. Hteo je da to odmah prijavi Bugarima. Svoju

nameru časovničar je saopštio jednoj devojci, Turkinji. Ona, pak, imala je vezu sa jednim aktivistom i rekla je Bogoju:

— Bogoja, onaj časovničar izdaće te kod Bugara. Kod tebe je, kaže, video neku Jevrejku koja se krije. Gledaj i radi šta znaš.

Nemajući kud, Bogoje ide časovničaru:

— Čujem da hoćeš da me tužiš kod Bugara; video si kod mene neku Jevrejku?!

— Da, Bogoje. Ako ne kažem, biće zla ne samo za tebe i mene već i za sve nas.

— Nemoj, komšija, da ogrešiš dušu. Nemoj da me upropastiš. Kakva Jevrejka?! Evo, ja ću ostati tu, a ti idi i proveri sam. Ako nađeš, onda evo me!

Junači se Bogoje, a u sebi misli: »Ako pođe ova prodana duša, ne jednu već pet će naći unutra. Tek sam onda obrao bostan«...

Srećom, sajdžija nije otišao u policiju.

Zahvaljujući Blagojevoj snalažljivosti, nije došlo do prijavljivanja tog slučaja vlastima. U stvari Đoko Tapandžioski i Roza Kamhi izlazili su sa punom predostrožnošću. Stao bi Bogoje na vratima i kad bi utvrdio da nije slobodno, pevušio bi: »Nemoj, nemoj...«, a ako je bilo sve u redu, pevušio bi »Ajde sada, samo da ne vidi niko«. No, ne može se sve sakriti od bliskih.

58

Jednom je izašla i Žamila Kolonomos sa Adelom Faradži. Žamila je otišla da uzme zlato i druge dragocenosti u kući gde ih je ostavio njen otac. Vratile su se noprimećene. Novac i ostale dragocenosti dala je Pavlu Ivanoskom da bi ih on predao organizaciji, a on ih je na čuvanje ostavio kod Bogoja.

— Ne mogu se opisati tri nedelje provedene u dućančiću Bogojevom. Gledamo agente i policajce, na dohvat u smo im. Slušamo njihove pretnje i psovke u odnosu na »šumske«, komuniste. Kroz otvore trščanog zidića motrimo ih — opisuje Žamila Kolonomos.

DUGOOČEKIVANA VEST

S desne strane Bogojeve trafike bila je obućarska radnja. Jednom se odatle čulo neko lupanje. Ne govoreći ništa ilegalkama, Bogoje je na to skrenuo pažnju Pavlu:

— Pavle, čujem neku lupu iz susedovog dućana. Da nisu nešto naslutili ove bugaronje pa pokušavaju da sruše pregradni zid i da tako žive uhvate ilegalke. Moramo ih prebaciti na drugo mesto, osigurati.

Nije bilo vremena za čekanje, a nije bilo kud. Pavle ih je odveo svojoj kući.

— Moramo otići odavde! — rekao im je on.

— Znači! — skočila je od radosti Estreja.

— Idemo? — upitaše druge.

— Ne, odlazimo na drugo mesto. Još nije stigla veza, a ovde je nešto nesigurno.

Pavle Ivanoski je bio mnogo siromašan. Imao je samo majku. Oni sami nisu imali čime da se prehrane, a kamoli da zbrinu i pet ilegalke. Kada ih je njegova majka videla, blede i iznemogle, uze nešto luka, istuca ga, dodade sirceta i vode, izmeša to i, uz nekoliko zalogaja hleba, ponudila ih.

Kod Pavla Ivanoskog ostale su tri dana, ali skoro neobczbeđene. Sa svih strana — prozori. Jednom, iznenada, ušla je u sobu devojka, Zamilina školska drugarica i videla ju je.

— Kuda sada? Moralo se — Pavle Ivanoski je otišao Bogoju Siljanoskom. Onda su zajedno svratili kod obučara. Zapažaju: nema nikakvog kopanja. Pažljivo, izađe Bogoje i ode u sobicu gde su bile ilegalke. Pavle glasnije govori u obučarevoj radnji, a Bogoje glasnije u svom dućanu. Zapažaju: jedan drugoga ne čuju. Znači — sigurno je.

— Vraćamo se, Bogoju — reče im Pavle.

— Kad ćeš, družo Pavle, reći: »Idete u partizane!« — pita Estreja.

— I to će biti, Estreja. Mislim, uskoro — umiruje je on.

U stvari, umiruje Pavle svih pet, jer su sve postale nestrpljive.

Teško je bilo da odu od Bogoja, sad teško da se nezapaženo tamo vrate. Krenule su jedna za drugom. Uspele su.

Sad su u trafici Bogojevoj ostale samo nekoliko dana. Jednog aprilskog popodneva sa Pavlom ih je posetio Boro Miljoski. Doneo je priyatnu, dugo očekivanu vest:

— Večeras odlazite u partizanski odred!

Sekretar Mesnog komiteta Estreji je rekao:
— Estreja, ti si bolesna. Odlučili smo da tebe smestimo u jednom susednom selu. Da se malo oporaviš, a potom ćemo i tebe u odred.

— Kud idu svi tamo ću i ja. Ne želim da se razdvajam. Hoću da poginem kao partizanka, a ne da ovako skapavam! — bila je odlučna Estreja.

KOD ELEN SKOBERNI

Nije bilo sile koja je mogla da spreči Estreju. . . Nije mogao niko da je ubedi da ne pođe odmah u partizane. Zaista, sa zdravljem je bila nešto bolje, ali je sekretar bio u pravu.

U malom dućanu kod Bogoja, pred bugarskim policijskim kvartom, pet ilegalki vršile su poslednje pripreme za dugo očekivani čas. Mesni komitet je preko njih poslao borcima nešto od odela i sanitetskog materijala. Sve je bilo spakovano u pet zembilja.

60 Oko 18,30 časova, u aprilsko veče, pošle su. Napred korača vodič Minela Babuki, onda Roza Kamhi, pa Estreja Ovađa, Žamila, Adela i Estreja Levi. Idu sa zembiljima u ruci, tobož svaka za sebe, a kao oči u glavi čuvaju, održavaju vezu. U ulici iza apoteke sestara Aleksić vodič i Roza, međutim, bili su primećeni od bugarskih agenata. Minela i Roza pokušali su da se izgube, i probijajući se između prolaznika i skrećući u susedne sporedne uličice, prekinuli su vezu sa ostale četiri Jevrejke.

Obe Estreje, Žamila i Adela, ne znaju šta da rade. Sklonile su se iza jedne kuće u tesnoj i tamnoj uličici.

— Žamila, ti bolje poznaješ ovaj deo grada. Pođi ne bi li ih negde našla — predložila je Estreja.

To je bilo oko 19 časova. Žamila hita. Kreće se nezapaženo od kuće do kuće. Tako se pomešala u masi prolaznika. Roze i Minela nema. Vreme odmiče i tek u jednom trenutku Žamila doziva: »Roza!«.

Tri devojke su sad zabrinute što nema i Žamile. I ona je morala da se provlači zaobilaznim i suprotnim uličicama da ne bi i njih otkrila

jer su i nju neki prepoznali dok je tražila Rozu. Vratila se tek u 21 čas.

Paklena neizvesnost. Kuda sada? Dućančić Bogojev je već zatvoren. Odlučile su da odu u stan Dese Miljoske. Dozivaju tiho. Jedva su ih čuli i prepoznali. Duže su čekale da im otvore... Ali, i tu nisu mogle da ostanu. Posle 22 časa Boro Miljoski ih je iz svog stana odveo kod skojevke Elen Skoberni. Ona je kći inženjera. Stanovala je više gimnazije. Kao maturantkinja, ona je, obično, učila do kasno uveče. I sad je njena sobica bila osvetljena. Boro joj je dao znak zviždukom.

Sišla je Elen Skoberni. Uplašila se kad je ugledala četiri devojke. Neke je, potom, prepoznala. Gde da ih smesti? U stanu ima prostora, ali ne bi smela od oca. On ne zna da je Elen organizovana. Smestila ih je u šupi, u dnu dvorišta, a Bora se vratio.

Rano proleće. Hladno je. U šupi je samo prazan gvozdren krevet. Na nj su legle sve četiri. Hladno s gornje i s donje strane. Praktično — devojke zagrevaju gvožđe svojim slabačkim i iznurenim telima. Na goljoj pružini, u šupi, skoro gladne i žedne, boravile su dve noći i jedan dan. Sutradan Elen im je donela lonac pasulja, kupusa i vode, ali ne i hleba. Nije mogla da neopaženo iz kuhinje uzme i hleba.

61

— Drugarice, toliko sam mogla... — skuplja ramena, pravda se Elen zbog hleba. Bilo joj je, zaista, žao: u kući ima svega, a ona im ni hleba ne može doturiti.

— Zahvaljujemo ti, Elen, što si nas primila. Znamo kako je — tešile su je Žamila i Estreja. — Ovim si nas sasvim ugostila i nikad ti u životu nećemo zaboraviti.

Zaista, za četiri devojke — ilegalke taj obrok je bio prava »gozba«. Posle mesec dana one su kusale toplo jelo.

Elen im je donela i jedno staro ćebe. U »povoljnim« uslovima, u šupi, pod brigom Elen, ostale su još dan i noć.

Trećeg dana, uveče, došao je Boro Miljoski. Obavestio ih je da je veza uspostavljena. U 21 čas treba da budu na određenom mestu u gradskom parku. Dao im je javku: drug koji će doći po njih da ih odvede u partizane pevušiče pesmu »Lili Marlen«.

IZMEĐU SCILE I HARIBDE

U 17,30, u aprilsko veče, iz šupe Elen Skoberni je počinjala nova odiseja do cilja. Između Eleninog stana kod Gimnazije i parka naspram željezničke stanice je Scila i Haribda. Težak poduhvat. Mora se preći dug put, s kraja na kraj grada, neprimećeno, kroz mnoga i ključna mesta koja čuvaju agenti, policajci i vojnici.

U 17 i 30 rastanak sa Elen Skoberni. Elen u zagrljaju četiri Jevrejke. Topli i dugi poljupci. Četiri Jevrejke u Slovenkinji Elen sada su videle ne samo idejnog saborca već i punu ljudskost. Ona ih ispraća kao sestra, kao mati... Kao da su tu svi njihovi prijatelji, celo naselje »Lus Kurtižus«. Jer njih više nema u Bitolju. To oseća Elen, pa je svojom srdačnošću htela da im ublaži bol, a i da podeli radost što idu u partizance. Reči su bile odsutne. Njih pet su bile neme. Ču se samo:

— Srećno, drugarice, sestre!

— Doviđenja, Elen!

U 17 i 30 Estreja i tri ostale ilegalke pošle su sa zembiljima u rukama u pravcu parka. Išle su dve po dve — Estreja sa Adelom Faradži, a Žamila sa Estrejom Levi. Estreja je imala da pazi na Adelu, ako nastupe krize kod nje. Kretale su se zamračenim i neprimetnim uličicama. Došle su na određeno mesto. Tu su se združile obe dvojke radi dogovora.

— Da uđemo u WC! — predloži Adela, kad su došle na mesto sastanka sa vezom.

— Ne, ako patrola uđe baš tamo, naći će nas! — kaže Žamila.

— Bolje je da se uvučemo u žbunje, i to ne sve na isto mesto — predloži Estreja.

I opredelile su se za žbunje — Estreja sa Adelom, a Žamila sa Estrejom Levi. Sakrile su se u žbunju i drveću između staza. Pritajile su se i čekaju. Čuje se samo žubor vode sa česme u blizini.

Čudno: četiri Jevrejke, buduće partizanke, četiri organizovane antifašistkinje — ove večeri s nestrpljenjem čekaju da čuju melodiju fašističke pesme »Lili Marlen«. Na mahove im se pričinu da je čuju. Ali, ne... Dugo čekaju. Nema dogovorenog znaka. Prolazi određeno, zakazano vreme. Počinje i policijski čas. Unutrašnje uzbuđenje, gubljenje nade da će se veza uspostaviti.

»Možda su je otkrili« — pretpostavljaju. Nešto od ranog proleća, a više od pomisli — »kuda ako zaduženi drug ne dođe«, jeza im je prodirala u kosti. Adela je počela da odaje znake svoje bolesti, pa se Estreja pripila uz nju i hrabri je:

— Adela, sestro, drug će doći. Strpi se još malo...

Umesto očekivane melodije, iz sredine parka, iz pravca oficirskog doma, ču se topot konja i glasan razgovor Bugara. To je bila patrola konjičkog eskadrona. Potom se sve jasnije čuo taj razgovor, sve bolje čuo topot, zvuk konjskih potkova.

Estreja se pripila uz Adelu. Svukla je svoj kaput i ogrnu je. Bugari u patroli razgovaraju. To više čine od straha. Idu, pa stanu i baterijskim lampama osvetljavaju naokolo. Približili su se i nužnicima. Sa glavne staze u sredini parka potom skreću putanjom koja vodi upravo ka tim objektima. Osvetljavaju. Vraćaju se. Produžavaju ka jugu. Sve bliže su. Zastaju kod česme. Osvetljavaju ulaz u WC za žene. Okreću se potom u pravcu železničke stanice da bi proverili teren i s te strane. Ponovno osvetljavanje. Jedan od njih pita da li da uđe radi provere.

— Ne, majku im poganu, sigurno nema nikog — kaže drugi.

Počeše se vraćati ka sredini parka, a baterijama su osvetljavali naokolo. To nisu bile lampe već reflektori. Osvetljavaju daleko i široko. Okreću svetiljke. Mlaz svetlosti pomera se do same ivice žbunja u kome su sakrivene četiri Jevrejke, i skoro da im otkrije noge... Kod same česme patrola se za kratko vreme i zadržala, a za četiri ilegalke to je predstavljalo večnost u očekivanju i zebnji: da li će ih otkriti? Konji kopaju nogama. Odjekuju udarci potkova, a Bugari nešto razgovaraju. Od straha, nervnog rastrojstva, Adela je počela ponovo da se smeje. Estreja je i sad pokriva svojim kaputom preko glave i snažno je steže da se ne bi čuo glas. Ta Estrejina intervencija pomogla je da ne budu otkrivene. Estreji kao da su pri tome pomogli i sami konji svojim topotom.

Estreja je duboko, duboko uzdahnula kada se bugarska patrola na koncu udaljila, kad se više nije čuo taj stravični razgovor. Kod nje su se odmah našle Žamila i Estreja Levi. Grlje je.

— Spasla si nas, Estreja! — vele joj Žamila i Levi.

— Još jednom smo sve spasene! — sa olakšanjem je dodala Estreja.

Izgubile su nadu da će doći veza. Svaka je u sebi razmišljala — šta će sad raditi. . .

Ču se pevušenje »Lili Marlen«. Prosto ne veruju. Zviždukanje se nastavlja. To je. Izvukle su se iz žbunja. Susret sa Pavlom Ivanoskim. On je, znači, veza. Vodi ih kroz park, preko brda Tumbe-kafe, preko Sive vode, ka selu Krstor. Tu ih je sačekala partizanska patrola.

PARTIZANKA MARA

Odredi »Dame Gruev« i »Jane Sandanski« očekivali su na Mečka-planini četiri Jevrejke. Kole Kaninski rekao je Fani Kočovskoj:

— Fana, za sve, ali za tebe imam posebno radosnu vest: dolaze četiri mlade Jevrejke. Spremi se. Bićeš u trojci koja treba da ih preuzme.

Zaista, za najmlađeg borca Fanu Kočovsku to je bila radosna vest jer je dotad samo ona bila ženskog pola među borcima. U trojci su bili još Dimče Mileski i Peco Božinoski. Susret je bio dogovoren kod sela Krstor.

64 Patrola je dugo čekala. Odavno je prošlo dogovoreno vreme, a veza još nije dovela Jevrejke. Članovi trojke su se obradovali kada su čuli dogovoreni znak zvizdanja.

Kod sela Krstor Estreja i njene tri drugarice prvi put su se srele sa narodnim naoružanim borcima.

— Drugovi — prvi je progovorio Pavle — ovo su očekivane drugarice.

Pozdravljaju se dva borca sa četiri nova saborca, a Fana sve grli i ljubi. Posle kratkog odmora, pod vodstvom patrole, nastavljen je put.

Devojke su bile iscrpene od dugog ilegalnog boravka u maloj prostoriji Bogojevog dućančića, od onog što su preživеле posle 10. marta.

— Od sviju njih Estreja je bila najoronulija i oblesna. Imala je groznicu — seća se Fana Kočoska.

Istina, Estreja je bila u kaputu i u, tami se nije mogla da zapazi njena oronulost. No, samo što su pošli, Fana, već iskusan borac, osetila je to. Priđe joj. Uze je pod ruku i poče je pridržavati. Estreja se naslanjala na Fanu:

— Zar je ovo u redu ... Ti si i sama umorna, a i pod oružjem, a mene vučeš... Da te još ja opterećujem...

— Ništa, ništa za to, drugarice. Ja sam zdrava. Zašto smo drugarice? Da pomognemo kad je teško. Takva je naša borba: jedan za drugog.

Ova pojedinost još prve večeri je zbližila Estreju i Fanu, kao rođene sestre. I do herojske smrti Estreje Ovađe bile su saborci, bliske, intimne. I danas Fani naviru suze pri sećanju na Estreju.

— Impresivna je bila slika dočeka koji je priredio odred. Borci u stroju — ozbiljni, simpatični, odvažni. Na njima prepoznajemo džempere i drugu odeću što smo izradile ili skupile u Bitolju. Čudna volja za životom javila se kod svih. »Sad smo spasene«, razmišljamo. »I ako poginemo, znamo sad, poginućemo za slobodu«, zaključivale smo u međusobnim kontaktima a i u kontaktima sa drugim — kaže Žamila Kolonomos.

— Pa, mi nismo tek od danas u odredu! — kaže Estreja ostalim drugaricama pokazujući na odeću i opremu boraca koje su prošle kroz njihove ruke.

— Bili su u pravu drugovi kad su nam govorili da se borba vodi i u pozadini, jer su i pozadinci borci... — dodaje Estreja.

Pavle Ivanoski povezao ih je u odredu partijski. Estreja, Žamila i Adela bile su članovi Partije, a Estreja Levi član SKOJ-a.

Četiri devojke — Jevrejke dobile su partizansku uniformu, a zatim im je Lazo Hadžipoposki, član Oblasnog komiteta a budući zamenik komesara Zone, rekao:

— Mi svi tu imamo nova, partizanska imena. To radi veće tajnosti i sigurnosti. Od danas vi ćete se zvati: Estreja Ovađa — Mara, Žamila Kolonomos — Cveta, Adela Faradži — Kata, a Estreja Levi — Lena.

U odredu su ih novoprispeli i znali jedino po novim imenima.

— Estreja je bila omiljena drugarica. Ona se od sviju nas najlakše prilagodila partizanskom životu. Već drugog dana se osećala i ponašala kao da je odrasla u odredu. Odmah je počela da kрпи iscepana odela boraca, da pomaže u kuhinji, da pere... Brzo se adaptirala — priseća se Žamila Kolonomos.

— Prvi put, tu u odredu, osećam se ravnopravnom. Prvi put osećam da me cene kao čoveka. Svi smo za sve »drugovi« i »drugarice«. Ovdje svak slobodno, sa ponosom, može da kaže da je Makedonac, Jevrej, Vlah... — govorila je drugog dana boravka u partizanskom odredu Estreja svojim drugaricama.

— Prvi put, Estreja, da smo poštovane kao ljudi! — saglašava se Žamila.

— Prvi put mogu da kažem s ponosom da sam Jevrejka! — dodaje Adela.

— Prvi put gledam sve kao sestre i braću! — dopunjuje Lena.

— Ova borba je za pravu slobodu, za bratstvo i jedinstvo! — kaže Estreja kao da daje zaključak razgovora.

Četiri Jevrejke bile su iscrpene. Kad su došle među borce, jedva su stajale na nogama. I kasnije nisu mogle da objasne zašto su tako mnogo povraćale... Intendant im je dao po kocku šećera. To kao da im je vratilo snagu. Ručkovodstvo se bojalo da neće izdržati, da im se ne pogorša zdravstveno stanje, pa se razmišljalo i o njihovom smeštaju u nekom lerinskom selu radi oporavka.

66

— Ne, drugovi! Ovo je trenutno stanje. Već nam je, upravo, bolje — govorila im je Estreja.

— Od gladovanja, nepokretnosti... — dopunjavale su druge.

— Od vas se ne odvajamo! — odlučno upade Estreja.

Upornost je pobedila. Zaista, brzo su se sve oporavile. Išle su na vojnu obuku sa ostalim borcima. Ni u čemu nisu zaostajale. Brzo su postale nerazdvojan deo odreda.

PRVE AKCIJE

Sa položaja između sela Rakovo i Buf na Mečka-planini grupa odreda je krenula u akciju.

Crnomanjasta, sitna devojkica sa platenicama, bila je u partizanskoj bluzi i pantalonama. Imala je staru pušku, koju je nosila neumešno-spuštenu nadole ili visoko uzdignutu. Bila je sasvim potištena. Na prvi pogled je ostavljala utisak koji je mogao voditi zaključivanju i sumnji: »Zar će ona biti partizanka i izdržati?«, ali još u pr-

voj akciji 25. IV 1943. godine u selu Buf, pokazala se u drugoj svetlosti. U akciji razoružavanja osam žandarma bila je među prvima. Kada je pripremljen plan za akciju, prosto je živnula. Ne možeš je prepoznati — da li je to ona Estreja od malopre...

Dok je Kole Todoroski Kaninski, sa ostalim rukovodiocima, govorio na mitingu o borbi protiv okupatora i domaćih izdajica, o zločinima fašista i stepenu razvoja NOB u bitoljskom kraju i celoj Jugoslaviji, Estreja je bila među okupljenim ženskim svetom. Posle mitinga spaljena je opštinska arhiva, prekinute su telefonske linije i nastalo je narodno veselje. Odjeknuo je nežni, meki i zvonki glas Estrejin u pesmama »A bre, Makedonče«, »Izgrej zora na slobodata« i drugim. U pesmi, po zanosu, niko joj nije bio ravan. Pleni ona Bufćane i svoje saborce patriotskom srdačnošću.

— Odakle je ova partizanka? — pitale su žene.

— Iz Bitolja! — saopštava im Fana Kočoska.

— Recite, govorila im Fana, ko je bolji od nje. I ona se bori za Makedoniju. Nije važno ko je šta, nego ko je gde u borbi. Šta vredi što je neko Makedonac ako je u kontra-četama!...

— U pravu si, kćeri! — odobravale su Fani starije žene.

Tako su Fana, Estreja, Adela, Estreja Levi, Zamila i druge širile istinu o antifašističkoj borbi, jačale bratstvo i jedinstvo, jer je stanovništvo bilo radoznalo i u slobodnim razgovorima sa borcima želelo je da se uveri u tačnost onoga o čemu su govorili rukovodioci.

Takva je bila Estreja i u akcijama u selu Rakovo pri razoružavanju policajaca u stanici, pa u selima Armensko i Trsje. Posle razoružavanja veće protivničke čete, borci su organizovali kulturno-prosvetnu priredbu u šumi između Trsja i Armenskog. Estreja je pevala solo i u pevačkoj grupi.

Odmah posle prvih akcija Estreja se snabdela novom puškom. Sama ju je otela od neprijatelja. Njena hrabrost je brzo došla do izražaja. Prizor u Bufu i drugim selima biće ponavljan pri akcijama u Gornjoj i Donjoj Statici, Turju, i Bapčoru. Pri posetama selima Crnovišta, Žerveni, Višeni, Čerešnica, Ajtos, Negovini, Bel Kamen i Prekopana, Estreja je takođe dokazala da

je izdržljiva i da je partizanka u pravom smislu te reči. I kad god bi ušla u selo, uvek je bila čista, očešljana, uredna, pedantna. Mnogo je obraćala pažnju i na spoljni izgled.

— Čovek se ceni i po urednosti! — govorila je ona često.

I svaki odmor je koristila za umivanje, češljanje, pranje, krpljenje. Pomagala je u tome i ostalim borcima.

Za kratko vreme borci združenog odreda uočili su vanrednu čovečnost Estreje Ovađe. Uočili su da je do krajnosti poštena. U kontaktiranju sa ljudima sa gordošću je isticala da je Jevrejka, i objašnjavala zašto se bori:

— Borim se da bi Makedonija bila slobodna, za sve koji žive u njoj, da smo svi slobodni, ravnopravni, braća i sestre.

POLITIČKI DELEGAT DESETINE

Od pripadnika partizanske čete »Jane Sandanski« i novoprispelih boraca iz Bitolja, 22. maja 1943. godine u planini Vičo, u blizini sela Prokopana, formiran je odred »Goce Delčev«.

68 Formiranje ovog odreda bilo je svečano. Prisutni su bili stanovnici Prokopane i drugih okolnih sela. Tu su bili i borci formacije »Dame Gruev« i lerinskog odreda »Vičo«. Stigli su i rukovodioci Blagoje Taleski Ivan i Kiro Krsteski Platnik. Selo Prokopana je slavilo. Posle Ilindena 1903. godine planina Vičo nikad nije čula toliko makedonskih borbenih pesama, nije skupila toliko Makedonaca iz lerinskog, kosturskog i bitoljskog kraja, nije videla toliko razdraganog sveta.

Borci su bili svečano postrojani u pet desetina. Pred odredom, ostalim borcima i skupljenim narodom iz ovog kraja Makedonije govorili su rukovodioci, ističući da nikad dosad nije bilo ovako povoljnih uslova za realizovanje ideja Goceta Delčeva. U duhu Ilindena Makedonci se bore za svoj drugi Ilinden. Zato je odredu i dato ime legendarnog makedonskog revolucionara i heroja Goceta Delčeva... Razvijena je crvena zastava.

Formirano je potom rukovodstvo štaba: komandant — Kole Todoroski Kaninski, zamenik komandanta Pande Nikolski, politički komesar

— Petre Novačeski, zamenik političkog komesara Blaže Trpenoski i načelnik odreda — Dimče Mileski Dobri. Estreja je postavljena za političkog delegata desetine.

Partizanski odred »Goce Delčev«, zajedno sa lerinskim partizanskim odredom »Vičo«, u lerinskom i kosturskom kraju razvijao je borbeni steg, jačao duh, objašnjavao antifašističku borbu, a i propagandu okupatora. Bugarski fašistički agenti Kalčev, Mladenov i nemačko-italijanski okupatori širili su lažne vesti o grčkim i jugoslovenskim partizanima. Ubeđivali su ljude iz Jegejske Makedonije da su partizani grčki andardi. Koristeći izvesne krugove stanovništva zastrašenog andardizmom u prošlosti, fašisti su uspeali da formiraju i naoružane »kontra-čete« u više sela, da bi se borili protiv partizana.

Bila je potrebna organizovana aktivnost da bi se narod upoznao sa pravom istinom o narodnoj borbi. Odredi »Goce Delčev« i »Vičo« preduzeli su agitaciono-političke mere protiv kontra-četa — sa ciljem njihovog razoružanja i razbijanja. Posle svakog razoružanja tih četa bio je organi-

*Grupa boraca NOP odreda »Goce Delčev«, aprila 1943.
(Estreja prva s desna u drugom redu)*

zovan miting i narodu je objašnjavana antifašistička borba u Evropi, na Balkanu, u Jugoslaviji, i, posebno, u Makedoniji. Govoreno je o bratstvu i jedinstvu Makedonaca, Cincara, Turaka, Albanaca i ostalih naroda i narodnosti Jugoslavije, o pravu naroda na samoopredeljenje koje će se ispuniti posle pobeđe nad fašizmom.

Borci su objašnjavali, konkretizovali izlaganja govornika primerima iz svakodnevnog života i partizanskih borbi. Estreja je bila neumorna u tome među ženama i devojkama, a na mitinzima je, zagrljena s njima, pevala i igrala.

Odred »Goce Delčev« održao je miting u tridesetak sela lerinskog i kosturskog kraja, između ostalog u selima: Ajtos, Neveska, Dolni i Gorni Kotori, Trsje, German, Neret, Legen, Statica, Bel Kamen, Negovan, Višeni, Čerešnica, Blaca i dr. Svuda gde je bilo kontra-četa, odred se najpre obračunavao s njima, a potom se prikupljalo oružje i mitinzi su se najčešće završavali opštim veseljem.

Učinjeni su pokušaji i za razoružavanje kontra-četa u selima Drenoveni, Crnovišta, Pozdvišta i Konopladi, no uspeh je bio delimičan.

70 Najčešće se u sela ulazilo uveče, a iste noći odred se povlačio. Prvo selo u kome je odred »Goce Delčev« ostao i u toku dana bilo je Prekopana, a drugo — Neveska. U Neveski se ostalo dve noći i jedan dan.

Na Estreju je Neveska ostavila nezaboravne utiske. Te večeri kada je odred ulazio u selo padala je kiša. Borci su bili mokri do kože. Stanovnici su, kao 1903. godine, izišli masovno da dočekaju svoje oslobodioce. Svako je hteo da kod sebe primi što više boraca. Ljudi nisu znali čime sve da ugoste partizane. Smestili su ih da spavaju na najboljem čime su raspolagali i dali im nove, čiste pokrivače.

— Nemojte ovakve postelje... Nismo čisti za ovakve pokrivače. Rasprostrite neku rogozinu i dajte neke krpice... — govorili su borci.

— Ako. Vi se samo odmorite. Ko zna kad ćete se opet odmarati. Ne ženirajte se. Ovo je vaša kuća. Kad budete otišli, opraćemo, iskuvati. Voda sve pere... .

Tog dana Neveska je bila u prazničnom raspoloženju. Posle mitinga dugo je trajalo veselje stanovništva i boraca.

— Zar ne primećujete? Zitelji su Vlasi, ali ni-ko ne pita šta smo po nacionalnosti. Primili su nas kao najdraže... Tu je bratstvo bilo očigledno. Makedonci, Vlasi, Jevreji... zagrljeni su igrali i pevali, pa su se za sofrom zajedno našli — opširno je objašnjavala Estreja o toplom prijemu u Neveskoj.

RAZMIŠLJANJA O BUDUĆNOSTI

U svim selima kroz koja je prolazio — odred »Goce Delčev« je vršio misiju svoga patrona, no, ipak, Estreja je zapazila izvesnu rezervu, izvesnu sumnju kod starijih. Svuda su pitali da li će Makedonija biti ujedinjena, slobodna... Kada bi se spomenula Evropa, velike sile kao garancija samoopredeljenja naroda posle pobe-
de nad fašizmom, stariji su govorili: »Bludnica je Evropa. Nikad dosad nije pružila zaštitu, nije se zauzela za Makedoniju kao za druge, okolne države... I ranije smo vodili borbu zajedno tobož sa braćom, ali su oni ispalili najveći neprijatelji. Pazite, deco, da vas i ovaj put ne prevare...«. Narod je verovao svojim borcima, dočekivao ih i štitió kao najdraže, a i poučavao iskustvom makedonske crne prošlosti.

71

Estreja je analizirala svaku reč ljudi. Dolažila je do zaključka da nije bez osnova to ukazivanje na ranije žrtve. Zato je na časovima političke i opšteobrazovne nastave pažljivo slušala izlaganja predavača, a potom pitala za sve ono što joj nije bilo jasno. Njena preokupacija je bila razrešavanje makedonskog nacionalnog pitanja, status narodnosti u budućoj domovini, anti-fašistička borba, fašizam i komunizam.

O aktuelnim pitanjima Estreja je diskutovala zainteresovano kada bi u odred došli viši partijski i vojni rukovodioci. Za te teme se interesovala i pri ličnim susretima sa komandantom, političkim komesarom i svakim koji je znao nešto više od nje.

Jedanaestog aprila 1943. godine Kuzman Josifoski Pitu je boravio u odredima »Goce Delčev« i »Dame Gruev«. Imao je da odredi bazu Oblasnog komiteta i Zone.

Sa rukovodstvom i borcima »Goce Delčeva« Pitu je održao dva sastanka. Na sastanku celog odreda govorio je o ciljevima oružane borbe, a

na partijskom skupu u ulozi KPJ u NOR. I ovu priliku Estreja je iskoristila da pita i govori o ujedinjenju Makedonije, o antifašističkoj borbi u Jugoslaviji i o budućem društvenom uređenju.

To interesovanje bilo je objašnjivo. Saborci su često imali priliku da Estreju vide sa fotografijama njenih bratanaca i braće, posebno njene majke. Tugovala je za svima njima, ali je i bila ubeđena da će u slobodnoj Makedoniji svi biti srećni:

— Tada, tada nećemo ići pognutih glava, nego ćemo s ponosom kazivati da smo Jevreji.

Taj zanos u vezi sa životom u slobodnoj otadžbini dolazio je do izražaja naročito posle susreta sa Kuzmanom Josifoskim Pitu.

AKCIJA U LJUBOJNU

72 Odred »Goce Delčev« stalno se uvećavao i bogatio borbenim i agitaciono-političkim iskustvom. Krajem jula 1943. godine razrađen je materijal CK KP Makedonije izdat povodom 40-godišnjice Ilindenskog ustanka. Jubilej Ilindena u kosturskom kraju bio je proslavljen nizom manifestacija. Ceo avgust prošao je u idejno-političkim akcijama. Vršena je mobilizacija novih boraca, među narodom širena vest o formiranju prvog makedonskog bataljona »Mirče Acev«, govori se o karakteru narodne vlasti. Zbog ovakve raznovrsne aktivnosti odred je podeljen na nekoliko grupa, a one su posetile niz sela u prespanskom i kosturskom kraju.

Jedna grupa odreda »Goce Delčev«, kojom je rukovodio politički komesar Petre Novačeski, a u prisustvu Blagoja Taleskog Ivana, formirala je u selu Brajčino prvi narodnooslobodilački odbor u Prespi i bitoljskom kraju. Posete su obuhvatile i sela Ljubojno i Nikolec.

Iz Ljubojna i Brajčina odred »Goce Delčev« je 2. septembra 1943. godine krenuo ka manastiru iznad sela Slivnica, a trećeg septembra ka selu Raica. Prvog dana odred se na putu sudario se jednom italijanskom patrolom, a narednog dana sa celom vojnom jedinicom. Estreja se u ovim akcijama hrabro držala. Neprijatelj je bivao pobeđivan. Odred je zauzeo i jednu karulu. I narednih dana odred »Goce Delčev« sudario se sa brojnijim italijanskim snagama...

Estreja se ponosila uspehom odreda, udarom zadatim neprijatelju.

Zamenik političkog komesara Blaže Trpenoski je 8. septembra u odred doneo radio. Pomoću njega borci su saznali o kapitulaciji Italije. Nastala je opšta radost, a Estreja je bila među onima koji su govorili:

— Bliži se kraj i ostalim gadovima.

Rukovodstvo odreda napravilo je plan razoružavanja italijanske vojske u Prespi. Nekoliko boraca dobilo je zadatak da pođe ka usamljenoj karauli na planini Baba, a veći deo odreda uputio se ka Ljubojnu. Uspeh je bio veliki. Razoružano je oko 250 italijanskih vojnika, zaplenjeno 6 teških i 7 lakih mitraljeza, preko 60 uniformi, četvora kola municije, apoteka u vrednosti od 250.000 leva, 14 maski i dr. Šezdesetak Italijana priključilo se odredu i od njih je formirana četa »Garibaldi«.

U tom zanosu od uspeha, međutim, ostali su neobezbeđeni prilazi ka Ljubojnu. U selo je upala nemačka motorizovana jedinica koja je imala da razoruži italijansku vojsku.

Razvila se jednočasovna borba. Odred se povukao ostavljajući za sobom živote zastavnika Krstana Čulakoskog Kiča, Rista Spaseskog, Farija Ibraimoskog i Angeleta Trajkoskog. Tri borca su ranjena, među kojima Rade Iljoski — teže.

73

Estreja je bila potresena smrću svojih saboraca, zabrinuta za živote ranjenih. Sitna, slabačka, ali prva u spasavanju ranjenih. Guta suze i pomaže pri prenošenju Radeta Iljoskog. Izrešeta ne su mu obe ruke i noge. Sam vidi da mu je kraj blizu, a da zbog njega mogu da nastradaju svi koji pokušavaju da ga spasu. Zato sam moli drugove da ga dotuku i ostave, jer je njegova životna deviza bila: »Samo mrtav u neprijateljske ruke«.

— Ne, Rade, ne! Ozdravićeš... Nemoj ti da žališ nas — tešila ga Estreja...

Estreja je plakala i brinula za ranjene borce, nastojala da im ublaži bol. Bila je nemilosrdna u odnosu na neprijatelje, ali preterano nežna, osetljiva u odnosu na saborce i stanovništvo kada su u bolu i nevolji. Sva je u kontrastu. Takvu ju je odred poznavao od slučaja sa Strogovom u selu Lavci, od pogreba jednog pripadnika odreda »Vičo«. Zato i politički komesar odreda »Goce Delčev« Petre Novačeski kaže:

— Jedino je primedbu za Estreju imao neprijatelj. Svaki drugi, svako ko ju je poznavao, o njoj je govorio samo pohvalno. Ona je bila ređak, veliki čovek.

REORGANIZACIJA ODREDA »GOCE DELČEV«

Nekoliko dana posle sudara, 14 septembra 1943. godine, odred »Goce Delčev« ponovo je ušao u selo Ljubojno i organizovao veliki narodni zbor. Govornici su isticali uspehe antifašističkih snaga i saopštavali o stvaranju prve slobodne teritorije u Debrcu. Posle slavlja, pošto je prikupljena razbacana italijanska vojnička oprema, odred se prebacio u selo Ržana.

74 U Ržani, 15. septembra, odred »Goce Delčev« je označio novi put svog daljeg dejstvovanja. Glavnina odreda sa većinom članova štaba krenula je za Kajmakčalan, preko sela Ovčarani, Krušorodi, Setina, Stara Popadija i 24. septembra našla se u sastavu bataljona »Strašo Pindžur«. Manji deo odreda ostao je na starom terenu, sa zadatkom produžavanja aktivnosti protiv okupatora i domaćih izdajnika, razvijanja političke svesti stanovništva Prespe, kosturskog, lerinskog i bitoljskog kraja i uključivanja novih boraca. Time je imala biti stvorena osnova za formiranje bataljona i na ovom terenu. Estreja je ostala u ovom delu odreda.

U preostalom delu odroda »Goce Delčev« Estreja je bila među iskusnijim borcima. Rukovodstvo je u njoj imalo veliku potporu. Ona nije mnogo govorila, ali je plenila svojom širokom, toplom ljudskom dušom, svojom iskrenošću i revolucionarnim zanosom. Postala je pravi vojniki. Samo kad bi je čovek pogledao — ona je znala šta on misli i odmah je odlazila na izvršavanje zadatka.

Jedanaestog novembra 1943. godine odreda »Goce Delčev« i drugih boraca formiran je bataljon »Stiv Naumov«. U njemu je Estreja bila politički delegat voda...

Petog septembra 1943. godine bataljon »Stiv Naumov«, sa Prvom makedonsko-kosovskom udarnom brigadom, uputio se ka meglenskom kraju i 18. decembra stigao u selo Fuštane.

ZBUNJENA OD RADOSTI

Fuštani su od 18. do 23. decembra 1943. bili centar makedonske borbe... U njima se nalazila glavina NOV pod komandom Glavnog štaba i CK KPM, u njima su se odigrali događaji od istorijskog značaja: 20. decembra formirana je Druga makedonska brigada, dan posle toga održano partijsko savetovanje, te izvršena reorganizacija vojnih jedinica. Pored dveju brigada, obrazovana je i Treća grupa bataljona, u čijem je sastavu bila jedinica kojoj je pripadala Estreja — bataljon »Stiv Naumov«.

Ono što se odigralo u Fuštanima za Estreju je bilo neprosanjan san.

Estreja je bila radosna i zbunjena od doživljenog i viđenog, od radovanja naroda na oslobođenoj teritoriji meglenskog područja.

Impozantan je bio prizor postrojene Druge brigade u formiranju, uz prisustvo drugih boraca i stanovnika Fuštana i okolnih sela. Za Estreju je ostao nezaboravan trenutak kada je zastavnik primio brigadnu zastavu od komandanta uz zakletvu: »Nosiću i čuvaću ovu zastavu kao svoje oči i ako ustreba život ću dati za nju«.

Estreja je 21. decembra bila na partijskom savetovanju. Sluša referate članova CK KPM Cvetka Uzunskog — o političkom položaju, Strahila Gigova — o organizacionom radu KPM, a o vojnoj problematici referisao je komandant Glavnog štaba NOV i POM Mihailo Apostolski. Mnogo plodna i zanimljiva diskusija. Estreja sluša i beleži. Učini joj se da u likovima prisutnih vidi svu Makedoniju, celu Jugoslaviju, cilj borbe — sloboda, bratstvo, jedinstvo, jednakost.

Na Prvom kongresu Antifašističke omladine Makedonije, održanom sutradan, 22. decembra, najbliža Estrejina drugarica, Fana Kočoska, bila je jedan od 288 delegata iz svih krajeva Makedonije. Fana je bila izabrana u radno predsedništvo Kongresa, a Estreja angažovana na obezbeđenju ovog istorijskog omladinskog zbora.

Estreja i Fana nisu mogle jedna drugoj da ispričaju sve. Nisu mogle rečima da opišu radost od onog što se odigralo u toku ta tri dana u Fuštanima.

Umesto rečima, Estreja se iskazivala pevanjem »Vo borba, makedonski narode!«. Deo druge jedne pesme, koji je glasio: »Tirani, čudo će

naprajme — i jarem vaš ne trpime« Estreja je ponavljala kao životni refren. U društvu su joj često i Žamila, Adela, Lena, Tuli, Mešulam, Beno, Mordo, Solomon, Samij, Berto i drugi Jevreji. Svaki susret s njima otpočinjala je zagrljajima, čime je htela da kaže svojim sunarodnicima:

— Evo, vidite, rađa se novi život! Makedonija je na putu oslobođenja. I mi ćemo jednom biti ravnopravni, cenjeni...

U stvari svih tridesetak partizana jevrejske narodnosti isto su to osećali, to znali, jer su većinom bili vojni i politički rukovodioci.

»UGLEDNA PREDAVANJA«

Vojno i partijsko rukovodstvo je predvidelo napad iz meglenskog kraja na bugarske i nemačke garnizone u tikveškom i devđelijskom rejonu i u dolini reke Vardar, sa ciljem objedinjavanja snaga i proširenja slobodne teritorije u rejonu Kožuha. Dvadeset i šestog decembra Treća grupa bataljona i Prva makedonsko-kosovska udarna brigada napali su bugarski garnizon u Konjskom i Mrežičkom i izvršile druge uspešne diverzantske akcije u Povardarju. I Druga brigada tad beleži uspehe.

76

Budući da su im novim uspesima NOV i POM interesi bili ugroženi, početkom januara 1944. godine Nemci su preduzeli ofanzivu protiv partizana. Jedinici kojoj je pripadala Estreja baza je bila selo Noti, no ofanziva ju je zatekla u selu Langadža. Glavni štab se prebacio iz Fuštana u selo Tušin. Nemci su uspeli da zauzmu Fuštani, Severjani, Sobotsko i Požarsko, a krstari su planinama Karadžova i Pajak. Partizanske jedinice su se povukle padinama planine Kožuh, sa zadatkom da u pogodnom momentu napadnu Nemce.

Noću, uoči 8. januara 1944. godine, Prva makedonsko-kosovska udarna brigada izvršila je napad na Nemce u selu Fuštani. Uspeh je bio veliki. Stotinu Nemaca je bilo ubijeno i ranjeno i 9. I 1944. Fuštani su ponovo bili u rukama partizana. Ovaj uspeh je bio plaćen životima jednog Makedonca, jednog Srbina, jednog Crnogorca i jednog Slovenca. Smrt ovih drugova bio je sve-tao simbol bratstva i jedinstva. O ovome se du-go vremena govorilo sa poštovanjem i u Estrejinj jedinici.

— Gine brat do brata za isti cilj... Nije važno ko je šta po narodnosti i gde gine. Važno je — pobediti fašizam... — isticala je Estreja pred svojim vodom.

Sad je Estreja jedva očekivala borbu sa Nemcima.

— Samo da mi stanu na metu, praviću od njih nizu!... Fana, osvetiću drugove — govorila je Estreja Fani Kočoskoj kada je bataljon »Stiv Naumov« dobio zadatak da se postavi u zasedu kod sela Ošin.

Njena se želja brzo ostvarila. Jedanaestog januara 1944. godine jedna nemačka kolona je pristizala iz sela Langađa. Treća grupa bataljona je uhvatila dobru zasedu i čekala da se Nemci što više približe...

— Sad je, Estreja, trenutak. Ako treba, i zubima ćeš ih ništiti — razgovarala je sa sobom.

Kad se kolona sasvim približila, dat je znak i zapevalo je partizansko oružje. Ubijeno je 15 nemačkih vojnika, a 13 je zarobljeno. Jedan od zarobljenih bio je Estrejin »plen«. U ovoj borbi je zaplenjeno i: 4 mitraljeza, 1 minobacač, više pušaka, mnogo ranaca i druge vojničke opreme bačene od Nemaca prilikom bekstva.

Uspeh kod Ošina nadugo i naširoko je komentaran među borcima. Svaki je iznosio svoja doživljavanja i opažanja.

— Ti si, Estreja, održala praktično predavanje kakav treba da bude borac u borbi! — govorili su joj.

— Ovog Švabu zadržala si kao sredstvo »očigledne nastave« — šaljivo su dobacivali neki od onih koji su napustili školu zbog šume.

Estreja se smejala, okrećući razgovor na drugu, štru temu:

— Videli ste kako Švabe beže! Zaista je naš bataljon — sila!

Takva je bila Estreja. Ona nikad nije govorila o sebi, već uvek isticala: »bataljon«, »ova četa«, »vod«, »brigada« je postigla uspeh. Svoje je utkivala u opšte. Više je htela da govori o jedinici i drugovima nego o sebi.

Ne dugo posle Ošina Estreja je održala svojim saborcima još jedno »ugledno predavanje« — kod sela Tušin.

Angažovane nemačke jedinice, sa novim pojačanjem i uz pomoć dva bugarska puka i jed-

nog bataljona, 17. januara 1944. godine počele su sa koncentričnom ofanzivom protiv NOV između planina Kožuf i Pajak. Glavni štab NOV i POM odlučio je da prihvati borbu.

Druga brigada bila je na desnom krilu južno od sela Tušin, aerodromska četa — južno od sela Noti, a na levom krilu se nalazila Treća grupa bataljona — u rejonu sela Langađa i Periklea, sa frontom ka jugoistoku. Prva makedonsko-kosovska udarna brigada bila je u rezervi kod sela Noti.

Nemci su 18. januara 1944. od Fuštana krenuli ka selu Noti u tri kolone. Upali su u zasedu Druge brigade i bili poraženi, davši 123 žrtve. Oko 11 časova Treća grupa bataljona bila je napadnuta od jedne bugarske kolone. Otpočela je žestoka borba kod Langađe i Periklea. Borba je trajala sve do noći. Triput su ova sela prelazila iz ruku u ruke.

Estreja se propišno kretala od zaklona do zaklona. Starala se da pogodak bude siguran.

— Napred! Ura! — klicala je uz sav glas po ceo dan.

78 Estreja je u borbi i pevala. Sa puškom i pesmom protiv neprijatelja, sa puškom i pesmom primer saborcima! Pevajući, izvršila je i dugo pretrčavanje. Zapazivši kako na nju nišani jedan fašistički bugarski vojnik, ču se i upozorenje:

— Maro, lezi! Lezi!!!

Pošto je borba bila završena, pobedom naših jedinica, borac koji ju je opomenuo učas joj je i prišao:

— Maro, tvoga nigde nema... Svaka ti čast. Kad bi svi bili kao ti, teško Švabama i ganjovcima (Bugari), ali preteruješ. Vidiš neprijatelja pred sobom i pevaš...

— Pesma ubija neprijatelja brže nego metak. A, znaš, najbolja je i smrt uz pesmu — našalila se Estreja i sestrinski prebaci mu ruku preko ramena da bi mu zahvalila za staranje i pažnju.

FEBRUARSKI POHOD

Glavni štab NOV i PO i CK KP Makedonije načinili su plan Februarskog pohoda. Formirane su tri operativne grupe. Prvu je sačinjavala Pr-

va makedonsko-kosovska udarna brigada, koja je imala zadatak da dejstvuje u Tikvešu, Devdeliji i dotadašnjem rejonu. Treću operativnu grupu sačinjavali su bataljoni »Stiv Naumov« i »Hristo Botev«. Njen zadatak je bio da pređe reku Vardar, preko istočnog dela Makedonije da se probije na kumanovski teren i da tu formira Treću makedonsku udarnu brigadu. Sa ovim delom vojnih jedinica bio je Glavni štab i CK KPM i otud i njihov naziv »Grupa Glavnog štaba«.

Februarski pohod ovih triju grupa počeo je poslednjeg dana januara 1944. — prva grupa je krenula iz Bahova, a druga iz Zborskog.

Komunisti iz grupe Glavnog štaba rekli su na svom sastanku o svom zadatku:

— Zaista težak ali častan zadatak ispunićemo prema našoj tradiciji — svakodnevno u prvim borbenim redovima, primer ostalim partizanima!

Zborsko je 31. januara najpre ispratilo drugu grupu, a u 18 časova i treću. Grupa Glavnog štaba krenula je prema Solunskom polju, prešla reku Vardar kod sela Orizari i skrenula ka severu da bi preko Belasice, Ograždena, Plačkovice i Osogovskih planina stigla na Kozjak.

Za 23 dana marša u februarskom pohodu grupa Glavnog štaba je prešla oko 450 kilometara, uglavnom, po bespuću. Estreja se pokazala vanredno izdržljiva, hrabra drugarica.

Jegejski deo Makedonije lakše je pređen. Od sela Šugova grupa je otpočela svoj borbeni put sukobljena sa neprijateljem, zimom i glađu.

Na srtu Belasice snežni nameti visoki po nekoliko metara. Vejavica. Prst se pred očima ne da videti. Ne korača se već se gamiže. Estreja uporno nastoji da ne izgubi vezu.

— Ajde, družo!... Još malo, Lena!... — ku-raži one oko sebe, a Estreju Levi Lenu vuče za ruku jer se ona nešto teže kreće.

Srt Belasice, od svega nekoliko desetina metara, borci su prelazili čitava četiri časa. Komora sa hranom je ostala u snegu.

»Ovde, na Belasici, bila je poražena makedonska vojska cara Samuila... Ovako nevretime dosad nismo doživeli... Ne, ne, mi ćemo pobediti Belasicu... Mi moramo pobediti u ovom ratu« — vodila je dijalog sa sobom Estreja.

— Moramo sve pobediti u ovom ratu! — govorila je ona Fani, Leni i ostalim oko sebe kada je prebrođena Strumica i kad je počelo uspinjanje Ograždenom.

Opet na Ograždenu i Plačkovici borba sa snagom. Borba sa neprijateljem, Bugarima. Uspesi sa dvostrukim neprijateljem. Šesnaestog februara planiran je odmor u selu Pekljani, a celog dana je vođena borba sa jednim ojačanim bugarskim bataljonom, koji je pristizao iz sela Blatec. Bugarski bataljon je u popodnevnim časovima dobio nova pojačanja iz Kočana. Juriši neprijatelja su odbijani protivjurišima.

U ovoj borbi je bio ranjen mladi dečak, Jevrejčin, Tuli iz Skoplja, koji je u partizane došao preko Bitolja. Estreja se odmah našla kraj njega. Pružila mu je prvu pomoć, a kada je bio povučen u prvi zaklon, previla mu je ranu i nije se odvajala od njega.

— Ne plaši se, Tuli! Rana nije teška. Brzo ćeš se oporaviti — hrabrila ga je Estreja.

Uveče je održan zbor na kome je borcima rečeno:

— Trebalo je da se tu odmorimo i nahranimo. No, od toga, evo, nije bilo ništa. Ni odmora, ni hrane, već ceo dan vodili smo borbu... Da se tu ostane — nemoguće je. Neprijatelj je od nas udaljen petnaestak minuta hoda. Ako večeras ne pređemo Bregalnicu, doći ćemo u odveć kritičnu situaciju. Prikupite poslednju snagu za ovu noć. Čim pređemo Bregalnicu i popnemo se na Osogovo — bićemo gospodari situacije.

80

Kolona je krenula prema selu Istibanje da bi Bregalnicu prešla preko mosta, jer je ona bila nabujala i na drugom mestu se nije mogla savladati. Estreja je pored ranjenog Tulija. Njega su, kako saopštava Fana Kočoska, nosili do nekih ovčarskih koliba. Rukovodstvo je donelo odluku da Tuli bude smešten na nekom bliskom a sigurnom mestu radi lečenja. Odluku je saopštio komandant bataljona »Stiv Naumov«.

— Druže komandante, ne ostavljajte me... — molio je Tuli.

— Druže komandante, ja ću ga nositi... Druže komandante... — molila je Estreja druga Nauma Veslioskog Ovčara.

— Maro, ne ostavljamo borca na nesigurnom mestu. To činimo da bi on bio što pre u našim borbenim redovima... — objašnjavao je komandant Ovčar.

Estreja je bila disciplinovana. Disciplinovano je izvršavala naređenja, ali se i nije odvajala od Tulija. Bila je spremna da ga sama nosi, samo

da je i on u jedinici. Bol se izlio iz očiju. Jedva se Estreja rastala sa Tulijem. Dugo se okretala prema mestu rastajanja.

— No, još teže joj palo kada je saznala da ga je neko izdao i da su ga Bugari ubili — seća se Fana Kočoska.

Iznemogli, gladni, borci se jedva kreću Osogovskom planinom. Opet snežni nanosi i okršaji. Kod Mašina je razbijena jedna bugarska četa policajaca. Maršira se da bi se premostila Kriva reka kod Čufte-ana. Posle kraćih sudara kod sela Kosmatica i Modivnjak, noću, između 20. i 21. februara, reka je forsirana.

U prethodnici kraj Krive reke je i Estreja, sa Bustrikom. Ona ne zna za umor. Februar. Hladnoća — kamen puca. Kako izlaze iz reke — po odeći se hvataju visuljci leda. Telom se rastapa led. Lena se jedva pomiče. Ona je bila punačka. Od dodira tela sa smrznutim odelom stvarale su se rane. Stopala takođe, skoro, razranavljena. Estreja je hrabri, nosi, iako i sama jedva ide.

— Saosećala je sa Leninim bolovima — kaže Fana Kočoska.

Zaista, Estreja je ostala dosledna zadatoj reči, obećanju datom u Zborskom — za sve vreme bila je primer izdržljivosti, hrabrosti i drugarstva u toku Februarskog pohoda.

81

RAZBIJANJE ČETNIČKOG KORPUSA

Februarski pohod grupa Glavnog štaba krunisan je formiranjem Treće makedonske udarne brigade 26. februara 1944. godine u selu Žegljanu, u kumanovskom kraju, u čiji sastav su ušli bataljoni »Stiv Naumov«, »Hristijan Todorovski Karpoš« i »Orce Nikolov«.

Estreja je u Trećoj makedonskoj udarnoj brigadi bila zamenik komesara čete. Ona je prešla borbeni put svog bataljona u sastavu brigade. Sad joj je omiljena pesma postao marš brigade. Njega je prvi put pevao brigadni hor na priredbi u čast formiranja Treće brigade.

Estreja je bila neustrašiva u svim akcijama koje je vodila Treća brigada u Makedoniji i Srbiji. Ne može da se govori o Seacu, Biljači, Ristovcu, Zletovskim rudnicima, Kratovu, Crnooku, Crnoj Travi, Stanikinom Krstu, Znepolju, Čupi-

nom brdu, Petrovoj gori i drugim mestima a da se ne spomene ime Estreja.

Zajedno sa dva južnomoravska bataljona, Kosovskim bataljonom i bataljonom »Hristo Botev«, Treća makedonska udarna brigada razbila je Vardarski četnički odred kod Seaca. Borba je bila paklena, no uspeh veći od očekivanog. Četnici su bili opkoljeni u dolini Pčinje. U paničnom bekstvu mnogi četnici su se podavili u nadošloj Pčinji, devedeset i šestorica pali u ruke partizana, a više njih su poginuli ili ranjeni ostali na bojištu da bi oplakivali čas u kom su se opredelili za borbu protiv svoga naroda. Dostigla ih je materina kletva.

Estreja i svi borci kod sela Seace su osetili tegobu i nesreću bratoubilačke borbe. U toku okršaja jedan četnik je dozivao:

— Sine Veljo, predaj se! Ne gini uludo!

— De, oče, podigni glavu da te vidim, pa ćeš se osvedočiti kako se predaje tvoj sin Veljo — pretio mu sin, desetar 2. čete III bataljona.

Među zarobljenicima bio je i otac desetara Velje. Sin se stideo i hteo je da ubije oca. Ručkovodstvo i borci nisu to dozvolili, niti su mu, pak, išta prebacivali zbog oca. Znalj su da među četnicima i drugim ima i zavedenih ljudi. Otac je potom postao dobar borac.

82

— Čudo! Koliko je uspela fašistička propaganda da zavadi, razjedini najbliže... Znete, u ovoj borbi nije pucao otac na sina i sin na oca, već fašizam na komunizam i komunizam na fašizam... Pobedio je komunizam... — dugo je pred četom komentarisala Estreja ovaj slučaj, kao dokaz toga da u povedenoj borbi ima samo fašista i antifašista, a ne srodnika, vera i nacija.

KOD RISTOVCA

Da ne bi došlo do povezivanja slobodnih teritorija severne Makedonije i južne Srbije, Peta bugarska armija, u sadejstvu sa drugim jedinicama, preduzela je akcije za likvidiranje NOV. Međutim, jedinice NOV su, kod sela Biljača i Svinište, odnele pobjedu i uputile se ka Crnoj Travi. Između 26. i 27. marta 1944. godine Treća makedonska udarna brigada i kosovski bataljon napali su železničku stanicu Ristovac.

Ristovac je bio važan punkt, osetljivo mesto za okupatora. Zbog toga u njemu su bile koncentrisane brojnije neprijateljske snage. Priprema za napad je vršena kod manastira Lepčince. Treća brigada je primila zadatak za napad na železničku stanicu, u kojoj se nalazila jedna pojačana pešadijska bugarska četa sa mitraljeskim vodom, i napad na školu, u kojoj je bilo sedište triju opštinskih uprava. Brigada je, sa jednom četom 1. bataljona, vršila osiguravanje od bočnih napada u blizini železničke stanice Bujanovac.

Akcija je počela 26. marta u 23 časa. Uspeh narodnoslobodilačkih snaga izazvao je pravu katastrofu na strani fašista: uništeni su železnička stanica, i škola, četiri kompozicije sa materijalom za Nemačku, sedam lokomotiva, a četa južno od Bujanovca digla je u vazduh jedan voz. Spaljena je i arhiva triju opština. Od oko 200 bugarskih i nemačkih vojnika spaslo se samo šezdesetak. Sedam nemačkih i 15 bugarskih vojnika, jedan oficir i 10 železničara je zarobljeno, a ostali su poginuli u borbi i požaru. Bilo je zaplenjeno dosta oružja, municije i drugog vojnog materijala.

Estreja je u borbi kod Ristovca bila nepovnljiva. O tome njena drugarica, narodni heroj Fana Kočoska, kaže:

— Kod Ristovca Mara je jurišala. Tu je trebalo da se minira voz zajedno sa stanicom. U borbi se našao i jedan brisan prostor koji je bio i najviše tučen. Kada je ugledala nekoliko palih drugova, otkrila je i odakle dolazi strašna vatra, ustala i počela da puca na tu stranu stojeći. Čudo. Prosto da čovek ne veruje da je to Mara. Neku nadčovečansku moć je ona dobila u tim trenucima.

— Lezi, Maro!, Maro, doleee! — vičem joj ja i viču ostali drugovi. A ona ni da čuje. Nišani. Tad ubi jednog bugarskog poručnika i nekoliko vojnika oko njega... Tako je uništila strašno neprijateljsko gnezdo. Kao lavica skočila je na oficira, uzela mu oružje, skinula epolete, bacila ih i produžila da se bori. Kod Ristovca Mara se pokazala kao snalažljiva, brza i odlučna kao nikad dotad.

Borci Treće makedonske udarne brigade i kosovskog bataljona u 1,15 časova, zadovoljni, povukli su se ka Gornjem Ristovcu. Umorni su, ali komentarišu o onom što je ko učinio, a Estreja,

kao i uvek, čuti i korača. Među onima koji su imali najviše pravo da govore o svojim poduhvatima bila je i Estreja, no ona je govorila o uspehu brigade:

— Naša brigada sa pravom nosi imena trojice heroja... — mislila je na imena bataljona.

Estreja ne oseća umor od radosti uspeha od bola za dvojicom poginulih i šestoricom ranjenih drugova. Ranjenim je nastojala da ublaži bol i bdi nad njima.

PROBIŠTIP I RUSCE

Estrejina snalažljivost, veština, odlučnost i herojstvo ponavljali su se od borbe do borbe. Repriza Ristovca bio je udar na Zletovske rudnike, koje su štitili 310 nemačkih i bugarskih vojnika i policajaca.

Treća brigada i kosovski bataljon trećeg aprila su onesposobili Zletovske rudnike, zarobili 51 bugarskog vojnika i jednog oficira, a druge uništili. Posle ove akcije 120 rudara našlo se u NOB.

84

Brigada je prekinula kraći odmor kod Manastira Prohor Pčinjski i sa Kosovskim bataljonom uputila se u selo Rusce da bi se obračunala sa bugarskim fašistima zbog zločina izvršenih na tom terenu. Bataljon »Stiv Naumov« izvršio je juriš. Neprijatelj se povukao ka seoskom groblju. Videvši šta su sve učinili u selu, jedinica se razjari.

— Napred! — čuje se glas komandanta.

— Uraaa! — kliču borci.

Kod groblja — prsa u prsa.

— Psi! — Zverovi! — viče Estreja i bori se sa jednim fašistom dvaput višim od nje.

Primetivši to, borac koji je bio najbliže pritekao joj je u pomoć i dušmanin je ležao između grobova.

— Psi! — ponavljala je Estreja Ovađa.

Od 11 časova do večeri 10. aprila u selu Rusce je vođena ogorčena borba sa lovačkom družinom 56. bugarskog pešadijskog puka u jačini od preko 700 vojnika. Neprijatelj beše nateran u panično bekstvo, a ostavljao je za sobom leševe, oružje i drugu opremu.

— Psi! Hrabri su pred nemoćnima... Gadovi su a ne ljudi — sa prezirom je govorila Estreja ženama i devojkama iz sela Rusce.

PROLEĆNA OFANZIVA

Početak Prolećne neprijateljske ofanzive krunisali su svojim novim uspehom Treća makedonska udarna brigada i Kosovski bataljon. Dvadeset i petog aprila 1944. godine, u 4 časa, napali su Kratovo. Samo jednočasovnom borbom grad je bio osvojen, pa zarobljen ceo bugarski garnizon, administrativni aparat i deo policijskih snaga.

Na trgu oslobođenog Kratova — miting. Borci su među narodom i objašnjavaju o suštini narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Estreja je srećna. Ljudima govori o oslobođenju Makedonije, o bratstvu i jedinstvu svih naših naroda i narodnosti.

I Estreju je zainteresovao živi dijalog između komandanta Nauma Veslioskog Ovčara i jednog ilindenca. Stari je otvoreno izražavao zabrinutost od mogućeg izigravanja i ove borbe. Komandant je argumentovano, pravilno objašnjavao, ali — kako se izlaže u knjizi *Od Kozjak do Zagreb* — ilindenac opet kaže:

— Razumeo sam ono o čemu mi govoriš. Samo reci mi da li ćemo onda moći da dobijemo celu Makedoniju ovom borbom, pa da bude cela — Jegejska, Pirinska i Vardarska Makedonija zajedno, u jednoj državi, nacionalno slobodnoj?

— Šta sve nije video makedonski narod čim je sumnja svuda prisutna. Zašto se borimo, ako ne za slobodnu Makedoniju i ravnopravnost sviju u njoj? Zar ne vidite da se deo po deo oslobađa? Koga je ujela zmija, on se i guštera plaši — sama zaključuje Estreja.

Oslobođenje Kratova u Estreji je razgorelo staru ranu, želju da bude oslobođen i njen rodni grad. I, kao da se ražalosti, razneži. Fana Koćoska je osetila da Maru nešto muči. Ovakva nije bila ni na jednom narodnom zboru.

— Šta je, Maro? O čemu razmišljaš? Zar posle ovog uspeha neraspoloženje? — obraća joj se ispitivački Fana Koćoska.

— Malo me nagnala na misli sumnja učesnika ilindenskog ustanka, ustanka iz 1903, ali me

i nešto drugo muči. Dok sam jurišala kroz Kratovo, obhralo me je sećanje na Bitolj. Znaš, Fana, učešće u oslobađanju Bitolja je moja davna želja... Da li ćemo doživeti tu radost, Fana?!

— Maro, ako ne učestvujemo u samom poduhvatu oslobađanja Bitolja, bićemo dočekani kao njegovi borci. Kad god ti spomenem Bitolj, ti uvek isto: »Svaki deo zemlje je Bitolj«, a sada...

— U pravu si, Fana, samo...

Umesto da završi iskaz, Estreja zagrlila Fanu i obe su se uključile u narodno veselje, deleći radost sa Kratovcima. Time je Estreja objasnila sve svojoj drugarici.

Sledeće akcije na Osogovu za Estreju su značile korak bliže neugasloj želji... Izvanredna je u borbama kod sela Crnook i Tomino. Iako se na Crnooku jedan partizan bori protiv 16 bugarskih fašista, probijen je neprijateljski obruč i stiglo se do Crne Trave. To je omogućio bataljon kome je pripadala i Estreja, bataljon »Stiv Naumov«.

Neumorna je Estreja u akcijama koje vodi njena jedinica pri proboju u Jegejsku Makedoniju, naročito kod sela Kosturino i Kuš-kuli, kao i pri povratku u Crnu Travu... Hrabra, vešta, postojana u borbama i marševima i požrtvovana u spasavanju ranjenika. Tako, kod sela Buštrani, kako saopštava general JNA Dimče Saveski, bio je ranjen jedan borac i pretila je opasnost da ga dotuče neprijateljsko živo gnezdo. Bez odobrenja komandanta, Estreja potrča i dođe do svog druga. Uporno ga je nosila na ramenima do prvog zaklona. Spasila ga je sigurne smrti, a potom ostala kraj njega da ga bodri i neguje.

Petrova gora je kruna završetka Prolećne ofanzive. Posle poraza 18. juna na Novom Golaku, Bugarima je idućeg dana u pomoć pristizao jedan bataljon od oko 440 vojnika. Upućen je direktno ka Trećoj makedonskoj udarnoj brigadi. Bataljon »Stiv Naumov« dobio je naređenje da bugarskoj vojsci uz put pripremi zamku, a druge jedinice zauzele su pozicije više tog sektora.

U jutarnjim časovima 19. juna »stivnaumovci« su blokirali put dužinom Petrove gore. Zadatak je: kad se cela neprijateljska kolona bude našla među »špaliorom« — uništiti je iznenadnim napadom! Borci — dobro maskirani. Posmatraju okupatore-fašiste kako im se približavaju.

— Dolaze ptičice, Fana! Mora da se nahrane! — šapuće Estreja.

— Samo obilatije, Maro, pazi! — savetuje je Fana.

— Već im uzimam meru! — radosno dodaje Estreja.

Prethodnicu vodi feldfebel. Celom dužinom puta posmatra levo i desno, ali ništa ne primećuje. Kad su fašisti ušli u zamku, na pet-šest metara od sebe oficir prethodnice primetio je borce i uplašeno viknuo: »Šumski!«. Njegov uzvik kao da je bio komanda za bataljon »Stiv Naumov«. Odjednom zagrme Petrova gora i posle pet minuta silan juriš. Sa svih strana odjekuje partizansko »Ura!«. Bugarskoj fašističkoj vojsci nije data mogućnost da se lati oružja.

Slika je bila zaista potresna. Neki padaju od smrtonosnih metaka, drugi podižu ruke i predaju se, treći pokušavaju da pobjegnu, a naši borci su hteli upravo tog dana da im niko od neprijateljskih vojnika ne umakne.

Zaista, svaki »stivnaumovac« ovog dana je imao čime da se ponosi. Neprijatelj je bio poražen, a oteta je velika količina oružja, municije i opreme.

Na Petrovoj gori Estreja se obračunala sa nekoliko bugarskih vojnika i jednim oficirom.

— Ova borba služiće za primer bugarskim vojnim stratezima — radosno kaže Estreja, pokazujući bojište gde se i imalo šta da vidi: oko 150 zarobljenih Bugara, više ubijenih i ranjenih, osvojeno kompletno naoružanje, a svega tri ranjena partizana.

87

UOČI PRVOG ZASEDANJA ASNOM-a

Treća makedonska udarna brigada sa ostalim jedinicama preduzela je akciju čišćenja slobodne teritorije i uključila se u akciju organizovanja narodne vlasti.

Deo bataljona »Stiv Naumov« osiguravao je partizanski aerodrom na Širokoj planini. Grupe su se smenjivale. Jednoj je na čelu stajao Viktor Mešulam Bustrik. S njim je bila i Estreja. U dugim noćima očekivanja savezničke pomoći, i bdijući da ne napadne neprijatelj, Estreja je bila strpljiva, budna, pravi čuvar vojnog aerodroma.

Na partizanskom aerodromu ona je često razgovarala sa Bustrikom. Duge noći iščekivanja ispunjavane su sanjama o budućnosti.

— Estreja, približava se kraj rata... — započeo bi Bustrik.

— Da. Svuda slobodne teritorije. Evo i priprema za obrazovanje makedonske vlade — produžava Estreja.

— Makedonska država! — dodaje on.

— Naša država, Viktoro! — radosno kaže Estreja i opširno, sa zanosom govori o srećnom životu u slobodi, pa joj se bude uspomene iz detinjstva i naviru suze od bola za deportovanim Jevrejima, svojima...

— Vratite se, Viktoro, svi Jevreji, svi internirani iz Makedonije. Sigurno će se vratiti — verovala je Estreja u ono što govori, ne znajući da je Treblinka odavno postala njihova grobnica.

Radj sigurnijeg obezbeđenja rada ASNOM-a u Prohoru pčinjskom Treća makedonska udarna brigada izvršila je napad na bugarske fašističke snage utvrđene kod Stracina. U dvočasovnoj borbi Bugari su bili poraženi. Naneti su im veliki gubici. Uspeh je, pak, bio plaćen i herojskom smrću Solomona Sadikarija Moa.

O poslednjoj borbi Moa i Estrejinom bolu za njim Fana Kočoska se priseća:

88 — Borba kod Stracina je bila teška. Bugari su bili ukopani. Bilo je nužno da se isteraju iz tih položaja, a štitila ih je artiljerija. Približili smo im se, noću, na oko 250 metara. Teškom borbom, smelim jurišima uspeli smo da likvidiramo više bunkera. Ostade još jedan iz koga je tukla žestoka vatra. Od njega nije bilo moguće dalje napredovanje. Svud se utišalo. Solomon Sadikario Mo naglo, odjednom ustade sa automatom i potrča ka bunkeru da neutralizuje i njega. Mitraljeska paljba ga izrešeta. Videvši to, četa je krenula u juriš. Sa Marom i ostalim pružili smo mu pomoć. Nosili smo ga sa sobom. Nije se Mara žalila pri nošenju da joj je teško, da je umorna. Ona je bila oko Moa, no on je podlegao ranama. Svi smo mi Moovu smrt teško podneli, a posebno Mara. Sahranili smo ga u groblju sela Arbanaško sa uobičajenim počastima, a Mara i još trojica drugova Jevreja iz Bitolja, kao najbliži Mou, slikali su se pored humke.

Kreće se brigada ka manastiru Prohor pčinjski, preko Pelinca, da bi izvršila sva obezbeđenja za nesmetani rad Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Makedonije (Antifašističko srobranie na narodnoto osloboduvanje na Makedo-

nija). Estreja samo čuti od bola za Moom. A ko ga nije oplakao? On je uvek, pored svog automata, nosio puškomitraljez, ili ranac nekog iznemoglog borca. Zato niko ne kaže za Estreju da je slabić kad joj se niz obraze kotrljaju suze. Krvarilo je srce svakog koji je poznavao Moa i zato niko nije tešio Maru.

OD KOZJAKA DO KOŽUFA

Na Ilijindan (Ilinden) 1944. godine manastir Prohor pčinjski bio je srce i duša Makedonije. U njemu je održavano Prvo zasedanje ASNOM-a. Estreja je među čuvarima utemeljivača nove makedonske države u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije.

Ozakonjena je dotadašnja borba i određeni pravci napora za konačno oslobođenje zemlje. Prisustvo predstavnika svih narodnosti na zasedanju Estreju je ispunjavalo radošću, za nju je

Poslednji snimak Estreje Ovađe Mare (druga s leva — Kožuf, avgusta 1944. godine)

to značilo garanciju oživotvorenja bratstva i jedinstva, srećnije budućnosti Makedonije.

Prvi put posle Kruševske republike iz 1903. — makedonski narod ima svoju vladu. To je simbolizovano upravo održavanjem zasedanja na sam Ilinden. Novi praznik — Drugi makedonski Ilinden.

Manastirsko dvorište krcato narodom i borcima. Grmi Kozjak, no sad komitskim i partizanskim pesmama, pesmama o Gocetu, Janetu, Stivu, Karpošu i drugim legendama o dva Ilindena, pesmama o ropstvu i slobodi, o srećnoj sutrašnjici. Raspevan, razigran, nasmejan, zadovoljan, opijen srećom bio je svaki tu prisutan čovek.

Ovog dana Estreja je bila pesma i igra.

Ovog dana Estreja je kao nikad dotad iz srca pevala u brigadnom horu u svečanom činu.

Ovog dana je bila sasvim svesna da je Makedonija slobodna, mada u njoj još uvek ima fašista.

Ovog dana Estreja je bila bliža želji da bude oslobodilac rodnog joj grada.

Borcima bataljona »Stiv Naumov« posle zasedanja ASNOM-a (8. VIII 1944) je rečeno:

90

— Vi, sinovi Kajmakčalana i Pelistera, prebrodili ste težak put i došli tu, na Kozjak, da se borite. Sad treba da pređete na vaš teren i budete jezgro nove brigade, Sedme bitoljske brigade.

— Fana! — prošapta Estreja.

— Da, Maro! — stegnu joj ruku Fana Kočoska.

To je bilo dovoljno da dve drugarice shvate jedna drugu.

Dva dana kasnije bataljon »Stiv Naumov« marširao je ka Kožufu.

Svi su u sebi krili potajnu radost i zadovoljstvo u vezi sa novim zadatkom. Za to nisu potrebne reči. Oči govore.

Kod Belog kamena, blizu Krive Palanke, naišla je jedna četa bugarske vojske. Prvi put su tu »stivnaumovci« bili privilegovani. Borbu je prihvatila tek formirana IV brigada, a »Stiv Naumov« bdi kao rezerva. Četvrta brigada uspešno je izvršila borbenu krštenje: primorala je bugarske fašiste na bekstvo ka Strumici, pošto je već ubila njihovog komandanta majora i još dvadesetak vojnika izbacila iz stroja.

Vardar se prelazi kod Devđelije. Penjanje uz vrleti od kojih se pošlo 31. januara 1944.

U toku celog marša se peva; od Vardara do Zborskog uopšte nije prestao Estrejin glas.

Susret sa Drugom brigadom, sa novoprispelim Bitoljcima, bejaše dirljiv. Grljenja, dosetke, šale. Četa Orlova i drugih podsmeva se izgledu »stivnaumovaca«: pocrneli su od planinskog sunca, a odela iscepana, Borci iz »Stiv Naumova«, koji su ranije napustili školu, ljube se sa drugovima iz istih učionica koji su tek prispeli.

Estreja ne može sebi da objasni zašto među novoprispelim borcima iz Bitolja nema i Jevreja. O ovome nije htela da upita ni svoju Fanu.

— Sve do oslobođenja nismo znali o tragediji, a oni koji su znali na neki način su to kri- li od nas. Tako, jedan zarobljeni Austrijanac, na naše pitanje o sudbini Jevreja iz Makedonije, samo je slegao ramenima, a plašio se nas — kaže Žamila Kolonomos.

POSLEDNJE BORBE

Dana 22. avgusta 1944. u Zborskom je formirana Sedma bitoljska brigada. U njen sastav je ušao jedan deo bataljona »Stiv Naumov«, u kome je bila i Estreja Ovađa, a drugi deo u IX i X brigadu.

Estreja je bila politički komesar 3. čete III bataljona Sedme brigade. Istovremeno, ona je u štabu bataljona odgovarala za rad sa omladinom.

Pre početka borbenih poduhvata brigade, novodošle omladince Estreja je upoznala sa ratnim putem »Stiva Naumova« i onim što je ustanovljeno u Prohoru Pčinjskom.

— Drugovi, mi već imamo svoju vladu. Treba da dotučemo ove gadove ovde, a preduzimaju se potrebne mere u celoj Makedoniji... Drugovi, Makedonija će uskoro u celini biti slobodna. Pala nam je u deo čast da NOB mi krunišemo u našem kraju — argumentovano je Estreja iznosila istinu o skoroj slobodi...

Prvo borbeno krštenje Sedma brigada je imala u Mariovu.

U borbi kod sela Gradešnica, bataljon u kome je bila i Estreja dobio je zadatak da napadne štab graničnih jedinica u Jelaku. Bataljon je po-

lukružno obuhvatio objekte u rane časove 25. avgusta. Komandant Mendo Spasoski je dao znak.

Poče plotunska vatra, a potom Mara poviče: »U juriš!«.

Kao risovi, borci su upali u objekte. Bugari ne stigoše da dođu do svog oružja. Dadoše se u panično bekstvo.

Estreja je bila u grupi koja je imala da uzme prehrambene artikle iz magacina. Ona je bila sklona da pokupi sve. Čak je skupljala i cigarete rasute po zemlji.

— Šta će ti to, Maro? Ti ne pušiš. Izlazi! — kaže joj Bustrik.

— Ako, daću ih drugovima kad ne budu imali...

Treći bataljon prebacuje se ka Vlaškim Koliabama. Komandant brigade Vasko Karaangeleski čestita borcima za uspešno delo na Jelaku.

Estreja u Gradešnici i Jelaku praktično je pokazala novim borcima kako da vojuju. Bila je u svojoj punoj boračkoj veličini: izdržljiva, odlučna, hrabra, vešta, nežan drug prema borcima, a nemilosrdna prema fašistima.

— Da lično nisam video, nikom ne bih verovao! — počeo da govori o Estrejinoj hrabrosti jedan od novih boraca.

92

— Da čovek ne poveruje da se devojka može odlikovati tolikom hrabrošću — dodaje drugi.

— E, drugovi moji, ovakva je Mara od dana kada je došla u partizane. Šta biste vi rekli da ste je videli... — i počeo da priča o Estrejinih podvizima jedan stariji borac. — A samo kad biste znali koliko je pažljiva i komunikativna. Volim je kao sestru...

Omladinci III bataljona sa poštovanjem su se odnosili prema Estreji. Ona im je postala borbeni ideal i svi su je zavoleli kao sestru.

Želja Estreje Ovađe bila je i cilj Sedme brigade — učestvovanje u oslobađanju Bitolja — uz raščišćavanje terena na liniji: Kajmakčalan — Pelister — German — Prespa. Jednu od prepreka na tom putu predstavljale su i nekolike karule na Kajmakčalanu. Brigada je krenula da njih uništi u rane časove 26. VIII 1944.

Sa Kajmakčalana Estreja posmatra Jegej, Šar i Pirin, a pod Pelisterom — rodni grad, Bitolj. Njen pogled, izraz njenog lica govori: »Makedonijo, skoro ćeš biti slobodna. Majko Makedoni-

jo, svi ćemo biti srećni s tobom«. I, s tim mislima, tim idealom ušla je i u poslednju borbu.

Estreja je učestvovala u borbi za uništenje, isključivanje karaule locirane niže od karaule »Dr Rajs«. Nalazila se na najosetljivijem, najtežem mestu. Pošla je sa isturenom desetinom.

Kod karaule »Doktor Rajs« već je prikupljena bugarska vojska sa graničnih stražarnica i osmatračnica koje su prethodnog dana proždrali plameni jezici. Bugarski fašisti nisu mogli da shvate da su im dani izbrojani. Davali su žilav otpor. U maglovito jutro borci su jurišali na karaulu. Estrejin poklič »ura!« presecao je maglu i odjekivao je Kajmakčalanom.

— Maro, povlači se! — skreće pažnju Fana Kočoska.

— Maro, odstupi! — dozivali su njeni drugovi, zapazivši neprijateljsku zasedu i Estrejin položaj na brisanom prostoru.

Estreja Ovađa Mara se nije obazrela. S uzvikom »Ura!« i automatom okrenutim ka nepri-

*Bista narodnog heroja Estreje Ovađe Mare
podignuta u Bitolju*

jatelju, ka jugu — ostala je za uvek na Kajmak-
čalanu. Kamen-temeljac slobode.

Izbliza, neprijateljski metak joj se zario u
glavu iznad gornje usne. Taska Ilieska je potrča-
la da joj pomogne.

— Spasavaj sebe, ja sam gotova... — proša-
ptala je Estreja, i izdahnula.

Taska je uzela njen automat, zakljinjući se
pred samopožrtvovanom drugaricom — junakom
da će se borba nastaviti do pobedonosnog kraja.
Kao takav amanet drugi borac je uzeo ranac bor-
ca koji je takođe, u jutarnjim časovima 26. av-
gusta, počeo tu večito da živi.

NARODNI HEROJ

Estreja Ovađa Mara poginula je na pragu
slobode.

Duhom Estreje Ovađe Mare njeni saborci su
nastavili narodnooslobodilačko delo.

U oslobađanju Bitolja, 4. novembra 1944, učes-
tvovala je Estreja Ovađa Mara.

94

Sa junacima Sedme bitoljske brigade, 4. no-
vembra 1944, u Bitolj je umarširala i Estreja
Ovađa Mara.

Svakog dana, od dana oslobođenja Bitolja,
prisutna je u tom gradu i u ovoj zemlji Estreja
Ovađa Mara.

U praznovanju slobodne otadžbine, u uživa-
nju blagodeti bratstva i jedinstva prisutna je
Estreja Ovađa Mara.

Kada se prisećamo Estreje Ovađe Mare, gle-
damo sav borbeni put partizanskog odreda »Goce
Delčev«, bataljona »Stiv Naumov«, Treće makedonske udarne brigade — do ASNOM-a i smelog koraka Sedme bitoljske brigade.

Kada se prisećamo Estreje Ovađe Mare, srce
krvari, duša boli za bitoljskim i makedonskim
Jevrejima.

Estreja Ovađa Mara postala je simbol čoveč-
nosti, agilnosti, izdržljivosti, revolucionarnosti i
hrabrosti bitoljskih Jevreja.

Estreja Ovađa Mara je jevrejska, makedon-
ska i jugoslovenska gordost.

Estreja Ovađa Mara je internacionalni borac protiv fašizma. Borila se protiv svih okupatora i njihovih saradnika.

95

Estreja Ovađa Mara je 9. oktobra 1953. godine proglašena za NARODNOG HEROJA JÜGO-SLAVIJE.

REČ AUTORA

97

Savezu jevrejskih opština Jugoslavije, Jevrejskom muzeju u Beogradu, Opštinskom odboru Saveza boraca u Bitolju i svim pojedincima koji su na ma koji način doprineli nastajanju ovog rada — tople zahvaljujem. Dragocena je bila pomoć koju su mi pružili Zamila Kolonomos, Avram Sadikario, Roza Ruso, Beno Ruso, Fana Kočoska, Bogoja Siljanoski i Viktor Mešulam Bustrik.

Posebnu zahvalnost iskazujem drugarici Zamili Kolonomos koja je, kao recenzent, neumorno, srdačno i savesno čitala, dopunjavala i kontrolisala materijal rukopisa.

Tekst je recenzirao i drug Beno Ruso, na isti način pažljivo i instruktivno, i pomogao mi je naročito pri definitivnom uobličavanju biografije. Zbog toga i njemu dugujem posebnu zahvalnost.

Autor

IZVORI I LITERATURA

Pri izradi ove bio-monografije, od raspoloživih izvora i tekstova, najviše su korišćeni:

99

1. Aleksandar Matkovski, *Tragedijata na Evreite vo Makedonija*, Skopje, 1962.
2. Anonim, *Dvoje naših narodnih heroja*. Jevrejski almanah, Beograd, 1954, 107—109.
3. Arhiv Makedonije, fond »Evrejskata veroispovedna opština«.
4. *Viorni dni*, spomen kniga na Tretata makedonska udarna brigada. Skopje, 1957.
5. David — Dale Levi, *Bitolski Jevreji u Narodnooslobodilačkom ratu*. Jevrejski almanah, Beograd, 1957—58, 109—115.
6. Duško Hristov Konstantinov, *Letopis na Narodnata revolucija vo Bitolsko (1941—1945)*, Bitola, 1971.
7. Dr Duško Hr. Konstantinov, dr Miloš Hr. Konstantinov i Kosta An. Cingarovski-Kočo, *Vrieš, letopis na Vtoriot reonski komitet na KPJ — Bitola*, Bitola, 1963.
8. Dr Duško Hr. Konstantinov, dr Miloš Hr. Konstantinov i Kosta An. Cingarovski-Kočo, *Hronika na bitolsko Lavci*. Bitola, 1962.
9. *11. mart 1943—1958*. Bitola, 1958. (svi radovi).
10. Zamila Isak Kolonomos, *Bitolskata evrejska zaednica i nejinoto učestvo vo Narodnoosloboditelната vojna 1941—1942 godina (I i II deo, u štampi — Simpozium vo Bitola, 1977)*.
11. Z. Gavriloska, *Proglas na Pokrainskiot komitet*, Nova Makedonija, 11. III 1961.
12. Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, VII, 1, Beograd, 1952.
13. Zbornik na padnatite borci vo NOB od Bitolska okoloja, Bitola.
14. Zbornik narodnih heroja Jugoslavije. Beograd, 1975.

15. Zlate Biljanoski, *Od Kozjak do Zagreb*, Beograd, 1971.
16. Izvori za osloboditelna vojna i revolucijata vo Makedonija, I, 1, 2, 3. Skopje, 1968.
17. Istorija na makedonsk'ot narod, III, Skopje, 1969.
18. Ljuben Georgivski, *U nedrima Kožufa*, Beograd, 1972.
19. Mihailo Apostolski, *Od Kožuf do Bogomila i Kozjak*, Skopje, 1959.
20. Narodni heroj od Makedonia, Skopje.
21. Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945., Beograd, 1957.
22. Petre Novačevski, *Političkata rabota na odredot »Goc Delčev« vo nekoj sela od Lerinsko i Kostursko*, (Sećanja — rukopis — Opštinski odbor Saveza boraca — Bitolj).
23. Pismena saopštenja Viktora Mešulama Bustrika i Nisima Albe.
24. Prof. drTrajče Grujoski, *Razvojot na narodnoosloboditelnoto dviženje vo Bitola i Bitolsko 1941—1942* (u štampi — Simpozijum vo Bitola, 1977).
25. Usmena saopštenja. Informatori: Zamila Kolonomos, Avram Sadikario, Roza Kamhi (Ruso), Beno Ruso, Bogoja Siljanoski, Fana Kočoska, Lazo Hadž poposki, Petre Novačeski, Đoko Tapandžioski, Jani Jovanoski, Taska Ilicska, Dojčin Apčeski, Dimče Saveski, Gordi Đordieski-Đuc i dr.

SADRŽAJ

Prilog poštovanja	5
Jevrejski deo Bitolja	6
Organizovana samopomoć	8
Aronova porodica	10
Ljubimica porodice	12
Aronova smrt	13
Razmišljanje o životu	14
U jevrejskim organizacijama	19
Estreja ide u Beograd	23
Novi stanovnik Dorćola	25
Umesto zanata — borba	28
Susret sa Mošom Pijade	29
Protiv Trojnog pakta	32
Sluga gori od gospodara	34
Jedinstveni protiv fašizma	38
Dva dana — tri svečanosti	40
Član KPJ	42
Obeležavanje	44
Molba za odlazak u partizane	47
Uoči tragedije	50
Tragični 11. mart 1943.	52
Boravak u Bogojevom dućanu	55
Dugoočekivana vest	58
Kod Elen Skoberni	60
Između Scile i Haribde	62
Partizanka Mara	64
Prve akcije	66
Politički delegat desetine	68
Razmišljanje o budućnosti	71
Akcija u Ljubojnu	72
Reorganizacija odreda »Goce Delčev«	74
Zbunjena od radosti	75
»Ugledna predavanja«	76
Februarski pohod	78
Razbijanje četničkog korpusa	81
Kod Ristovca	82
Probištip i Rusce	84
Prolećna ofanziva	85
Pred Prvim zasjedanjem ASNOM-a	87
Od Kozjaka do Kožufa	89
Poslednje borbe	91
Narodni heroj	94
Reč autora	97
Izvori i literatura	99

